

T.C.
CBÜ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜS
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSUL-KERKÜK MESELESİ
VE
TÜRKİYE’NİN GÜNEY SINIRLARI
GÜVENLİĞİ

HAZIRLAYAN
MURAT FATİH TEKER

DANIŞMAN
Yrd.Doç.Dr.Ahmet YEŞİL

MANİSA 2007

T.C.
CBÜ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUSUL-KERKÜK MESELESİ
VE
TÜRKİYE’NİN GÜNEY SINIRLARI
GÜVENLİĞİ

HAZIRLAYAN
MURAT FATİH TEKER

DANIŞMAN
Yrd.Doç.Dr.Ahmet YEŞİL

MANİSA 2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
GİRİŞ	II

I. BÖLÜM

1. Musul Vilayetinin Coğrafi Konumu, İdari ve Nüfus Yapısı.....	1
2. Musul ve Kerkük Bölgesinin Tarihi	4
2.1. Osmanlı İmparatorluğu Öncesi Musul Bölgesi.....	4
2.1.1. İslam'ın Girişi.....	5
2.1.2. Tuluniler Dönemi.....	7
2.1.3. Büyük Selçuklu Dönemi.....	7
2.1.4. Irak Selçuklu Devleti Dönemi.....	11
2.1.5. Zengiler Devrinde Musul.....	13
2.1.6. Erbil Atabeyliği.....	16
2.1.7. Karakounlu-Akkoyunlu Devletleri Dönemi.....	17
2.1.8. Safeviler.....	18
2.2. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Musul ve Kerkük'ün Durumu.....	18
2.2.1. Musul'un Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi.....	18
2.2.2. Osmanlı Devleti Yönetiminde Musul.....	20
2.2.3. I. Dünya Savaşında Irak'ın İngilizler Tarafından İşgali.....	30
2.2.4. Misak-ı Milli Kapsamında Musul ve Kerkük'ün Durumu.....	42
2.3. Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Musul Kerkük.....	46
2.3.1. Özdemiş Müfrezesinin Kurulması.....	49
2.3.2. TBMM'de Musul Konusunda 1923 Yılında Yapılan Tartışmalar.....	63
2.3.3. Lozan Konferansı'ndaki Çözüm Arayışları.....	70
2.3.4. Haliç Konferansı.....	75
2.3.5. Ankara Antlaşması.....	81
2.3.6. 1932-1939 Dönemi Türk Irak İlişkileri.....	88

II. BÖLÜM

1. Musul ve Kerkük'ün Türkiye Cumhuriyeti Açısından Önemi.....	93
1.1. Jeopolitik ve Güvenlik Açısından Önemi.....	93
1.2. Ekonomik Açısından Önemi.....	97
1.3. Kültürel Açısından Önemi.....	104
2. Musul ve Kerkük Üzerinde Oynanan Oyunlar.....	109
3. Sonuç.....	114
4. Seçilmiş Kaynakça.....	120

ÖNSÖZ

1926 Ankara Antlaşmasıyla Misak-ı Milli sınırları dışına bırakılmak zorunda kalınan Musul Vilayeti tarihi ve kültürel kimliği kadar siyasi ve ekonomik özellikleri ile Anadolu'nun gözden ırak tutamayacağı bir yerdir. Uluslararası hukukun katli pahasına Musul vilayetini ele geçiren İngiltere ve onun siyasi müttefiki-ortağı ABD ortadoğu politikalarında önemli bir yer işgal etmektedir.

Böylesine girift siyasetin ve ekonomik rekabetin yoğunlaştığı Musul-Kerkük bölgesi dün olduğu kadar bugün de özelliğini korumaktadır. Türkiye bir taraftan tarihi ve kültürel yakınlığı olan genelde ortadoğu özelde Kuzey Irak (Musul-Kerkük) üzerinde sürdürülen politikalara hem askeri hem siyasi hem de ekonomik ve kültürel yönden ilgisiz kalması mümkün değildir. Son olarak 2004 yılı mart ayında Irak'ı işgal eden ABD Irak'ın kuzeyinde otonom bir kürt bölgesini(Körfez savaşı sonrası oluşturulan 36.paralel üzerindeki Irak toprakları) Türkiye'nin güney sınırlarında inşa edilmiştir. Bölgenin tamamen kürtlerden oluşması yönünde geliştirilen politikalar başta güvelik sorunu olmak üzere Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırları dışında kalmış eski vatandaşlarının hukukunu koruma yönünde tarihten gelen manevi bir yükümlülüğü hatırlatmaktadır.

Türkiye'nin güney sınırlarının güvenliğini de içine alan sıcak çatışmaların hergün yaşandığı Irak'taki dengelerin önemli olduğu bir ortamda geleceğin sıhhatli politikaların üretilmesi ile şekilleneceği muhakkaktır. Bu açıdan yaptığımız bu çalışmada kendimizce bir milli mesele olarak algıladığımız Musul-Kerkük meselesini tarihi siyasi ve kültürel bağları yanında askeri açıdan Türkiye'nin güney sınırlarının güvenliği çerçevesinde ele aldık.

Günümüz siyasetine ışık tutacağına inandığımız bir konuyu seçmemde ve çalışma süresince çeşitli katkılar ile yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd.Doç.Dr.Ahmet

YEŞİL'e tezimin hazırlanması sırasında katkılarıyla beni yönlendiren ve teşvik eden isimlerini burada tek tek sayamadığım değerli meslektaşlarım ile Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığında görevli tüm personele teşekkürü bir borç bilirim.

MURAT FATİH TEKER

Haziran 2007

GİRİŞ

Musul-Kerkük ve Süleymaniye bölgelerini içine alan coğrafya, Sümerler tarafından yazının icadından bu yana köklü bir tarihi birikime sahip olduğu gibi, tarihte çeşitli toplumların mücadelesine sahne olmuş, pek çok etnik unsuru bünyesinde barındırmıştır. Türklerin Musul-Kerkük coğrafyası ile ilk tanışmaları Abbasi Halifeliği dönemine rastlamaktadır. Abbasi ordularında görev alan Türkler önceleri Bağdat yakınlarında kurulan ordugahlara yerleştirilmişler Abbasi ordusunun belkemiğini teşkil etmişlerdir. Türkler için kurulan Samarra şehri zamanla genişlemiş sayıca büyük bir yekuna ulaşan Türkler Abbasi ordusunda olduğu kadar siyasi teşkilatta da etkin bir konuma yükselmişlerdir. Abbasi Devletinde IX. Yüzyılda vali olarak görevlendirilen pek çok Türk soylu idareciye rastlanır. Abbasilerin uç bölgesi tabir ettikleri sınır boyu valileri genellikle Türklerden seçilmişlerdir. Musul'da bu dönemde Türk valiler tarafından idare edilen bölgeler arasında yer almaktadır.

X. Yüzyılda kitleler halinde Orta Asya'dan yakın doğuya yönelik olarak gerçekleştirilen Türk göçlerinin bir bölümü Musul-Kerkük coğrafyasında yurt tutmuşlar, burada nüfus yoğunluğunu oluşturmuşlardır. Bu düşünceden hareketle Musul-Kerkük bölgesinin Anadolu'dan önce Türk topluluklarının vatan edindikleri sonucunu çıkarabiliriz. Anadolu'nun fethinden önceki dönemde Orta Asya'dan yakın doğuya yönelik Türk göçleri karşısında Abbasi halifeleri bunları Kuzey Irak kesimine yerleştirdiler. Bölgeye daha hakim olan Kürt gruplarına göre Türkler kısa sürede hakim unsur olmuşlardır. Zamanla çeşitli sosyal ve tarihi nedenler bölgedeki Türkmenlerin Kürtleşmesine de sebep olmuştur. Nitekim Osmanlı döneminde, XV-XVI. Yüzyıllarda cereyan eden Safevi-Osmanlı mücadelesinde pek çok Alevi-Türkmen grubu kendilerini Kürt olarak tanımlamak durumunda kalmıştır.

Osmanlı idaresinin son yüz yılında Musul vilayeti 91.000 km² arazi üzerinde 200.000'in üzerinde nüfus barındıran bir yöreydi. Musul vilayetinin coğrafi, stratejik ve iktisadi konumu itibarıyla, komşu ülkeler için önemli bir mevkide bulunması, tarih boyunca bölge üzerinde büyük devletlerin siyasi ve askeri çekişmelerine yol açmış ve bu

çekişmelerine yol açmış ve bu çekişmelerin etkisi toplumun sosyal ve inanç yapısına açık bir şekilde yansımıştır.

Emperyalist Avrupa ülkeleri petrol kaynaklarına sahip olmak amacıyla bölgeye yönelik politikalarını uygularken, her zaman etnik kimlikleri ön plana çıkarmaya gayret göstermişlerdir. Batılı devletlerin oryantalistleri bölgede uzun yıllar hakim unsur olarak kalmış bulunan Türkleri bir kenara iterek, Kürtlerin, Arapların, Süryani, Keldani ve Asurilerle Nasturiliğin koruyuculuğuna soyunmuşlardır. Hatta, bölgedeki faaliyetleri sırasında devlet merkezlerine yazdıkları raporlarda neredeyse Musul vilayetinde Türklerin Varlığından hiç söz etmemişlerdir. Öyle ki, baz oryantalist çevrelerce bu sırada Kürtlere duyulan bir ilgi hayranlık derecesine ulaştığı gibi, Kürtlerin proto-Avrupalılar olduğu fikrinin işlenmesine de yo açacaktır. Bu düşünceden hareketle, bu sırada Batı'da araştırma enstitüleri dahi kurulmuştur.

Büyük devletler, yukarıda belirtildiği üzere sadece gayri müslim unsurlarla değil, Arap ve Kürt aşiretleri ve diğer gruplardaki ilgilenmişlerdir. Özellikle Hristiyan inancına sahip Nasturi ve Maruni topluluklar yanında kendilerine yakın gördükleri, Keldani, Asuri ve Yezidilerle de politik yakınlık kurmuşlardır.

Böylece Osmanlı Devletinin egemenliğinde bulunan Orta Doğu coğrafyası yakın bir gelecekte, petrol kaynaklarına sahip olmak isteyen devletler arasında çıkar kavgalarının en şiddetli noktaya ulaştığı bir kurtlar sofrası olacaktır.

I. BÖLÜM

1. MUSUL VİLÂYETİ'NİN COĞRAFÎ KONUMU, İDARÎ VE NÜFUS YAPISI

Osmanlı Devleti idaresindeki Musul vilâyeti, doğuda İran, kuzeyde Diyarbekir, güneyde Bağdad, batıda Şam, kuzeybatıda ise Halep vilâyetleri ve Zor sancağı ile çevrelenmişti.

Oldukça ılıman bir iklime sahip olan Musul-Kerkük bölgesi çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için gayet uygun özellikler göstermektedir. Bölgeden geçen Dicle, Huser, Gazer, Hebzel ve Zab nehri gibi akarsular tarım ve hayvancılık dışında iktisadî hayat üzerinde de olumlu etkiler yapmaktadır. Bundan başka başta petrol olmak üzere yeraltı kaynaklarının zenginliği bölgenin her zaman için ilgi odağı olmasına sebep olmuştur.

Çaldıran savaşı ve zaferinden sonra İran'a tâbi bir çok Kürt ve Türkmen boylarının itaat altına alınmasını sağlamak için İdris-i Bitlisî, Musul bölgesine gönderilmiş ve buradaki beyler taltif yolu ile Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır. Diğer taraftan Şah İsmail'in Diyarbekir'i almak için vazifelendirdiği Kara Han üzerine gönderilen Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Koçhisar yakınında yapılan savaşta galip gelerek İran kuvvetlerinin tamamen bölgeden çekilmesini sağlamış, birçok kale ile Sincar, Musul ve Urfa'yı Osmanlı topraklarına katmıştı (1516).¹

Musul'un eyalet haline getirilmesi Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534 Bağdad seferinden sonra olmuştur.

İlk idarî teşkilâtta Musul eyaleti, paşa sancağı olan Musul sancağı ile Bacvanlu, Tikrit, Eski Musul, Horen ve Bana livalarını içine alır. Beylerbeyinin yıllık 680.000 ve mirlivalarının 200.000–220.000 akça değerinde hasları olup, eyalet sınırları içinde 224 zeâmet ve timar bulunuyordu (1595).

¹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri**, (1525–1919), Ankara 1993, s. 2.

İran ile Osmanlı Devleti arasında zaman zaman meydana gelen savaşlar neticesinde Musul eyaletinin sınırlarında değişiklikler olduğu gibi bu savaşlar haricinde Osmanlı Devleti'nin kendi iç tasarrufları ile de Musul eyaletinin sınırlarının değiştiği görülmektedir.

Musul 1850'de eyaletten mutasarrıflığa tahvil olunarak Bağdad eyaletine bağlanmış fakat 1878'de yeniden vilâyet şekline dönüştürülmüştür.

1877–78 Musul ve Civarının Nüfus Durumu

SANCAK	NÜFUS	KAZA
Musul	145291	Duhok, Zaho, Akra İmâdiye
Süleymaniye	124790	Barban, Şehr-i Pazar
		Câf Aşayiri, Gülanber
		Merge, Karadağ
Hille	70000	Divaniye, Sehmare
		Şambe, Necefieşref
		Hindiye
Şehr-i Zor	127060	Erbil, Râniye, Revanduz
		İslahiye, Köysancak
Ammare	257330	Ammare

1897 Nüfus Sayımı

	ERKEK	KADIN
Müslim	179831	6987
Rum	13	
Ermeni		
Katolik	4355	1
Protestan	3479	3355
Marunîler	1158	1192
TOPLAM	194670	10343
Genel Toplam	205013	

KAYNAK: Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, (1525-1919), s. 4.

2- MUSUL ve KERKÜK BÖLGESİNİN TARİHİ

Musul, Ortadoğu'nun önemli bir noktasında yer alması sebebiyle çok çeşitli kültür ve medeniyetlerin buluştuğu bir bölge olmuştur. İnsanlık tarihinin ilk yazılı belgeleri bu bölgede ortaya çıkarılmış, insanların kalabalıktan teşkilâtli topluma geçişte oluşturdukları bilgiler ilk olarak yine bu bölgede meydana gelmiştir

2.1. Osmanlı İmparatorluğu Öncesi Musul Bölgesi

Milâttan önceki yıllarda Musul bölgesinin de içinde bulunduğu “Mezopotamya” üzerinde çok önemli uygarlıklar kurulduğu bilinmektedir. Bunların en önemlileri “Asur” ve “Babil” uygarlıklarıdır.

Asur Devleti'nin merkezi olan Ninova; Dicle nehrinin karşısında ve doğu yönünde, Musul'un yanı başındadır. Ninova şehrini kuran Ninova veya Ninos, Asurluların hükümdarı olup 52 sene hükümlan olmuştur. Asur Devleti yaklaşık 1300 yıl varlığını sürdürmüştür.²

Kerkük şehrini bina eden Asur Hükümdarı Sartnabal'ın (M.Ö. 800 yılında) bu şehre “Kerhsuluh” adını verdiği tarihî kaynaklarda rivayet edilmektedir. Keldânîcede “Kerh” şehir anlamına gelmektedir. “Suluh” ise Sartnabal'ın esas ismidir.³

Asurlulardan sonra Babil Devleti'nin bölgeye tamamıyla hâkim olduğu görülmektedir. Fakat Babil'in hâkimiyeti Pers tecavüzleri karşısında uzun sürmemiş ve Musul-Kerkük bölgesi Perslilerin eline geçtikten sonra buraya çok kalabalık şekilde Pers nüfusu iskân ettirilmiştir.

² Besim Darkot, “Musul”, **İA**, c. VIII, MEB., İstanbul 1960, s. 132.

³ Darkot, **a.g.m.**, s. 133.

İskender'in işgaline de marûz kalan Musul bölgesi ahâlîsi, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra bu dine yöneldi. Hıristiyanlığın nüfuz etmiş olduğu Musul, II. yüzyılın başından itibaren Asurluların dinî merkezi olan Ninova'nın yerini aldı.⁴

2.1.1. Musul'un İslam Egemenliğine Girişi

Halife Hz. Ömer zamanında Medine Devletinin sınırları Arabistan dışına taşmış ve Anadolu'ya kadar seferler düzenlenmiştir. Hz. Ömer'in komutanlarından Utba b. Farkat komutasında Dicle-Fırat havzasına yapılan seferler neticesinde 642 tarihinde Musul fetholunduğu gibi yine aynı sene içinde İyaz b. Ganem komutasındaki Müslümanlar Kerkük ve civarını ele geçirdiler. Müslümanlar ahâlîye baskı yapmayıp isteyenlerin istedikleri yere göç edebilecekleri veya isterlerse bölgede kalabilecekleri hususunda serbestlik tanıdılar. Musul'un yönetimine tayin edilen Harsama, buraya Arapları yerleştirip onlara ev ve toprak vererek Musul'u askerî bir şehir haline getirdi.⁵

Daha sonra bir süre Emevîlerin yönetimi altında kalan Musul, Emevî Halifesi II. Mervan'ın Mısır'da öldürülmesi ve Ebu'l-Abbas Abdullah'ın halife seçilmesi ile Abbâsî Devleti'nin kurulması (750) üzerine bu devletin hâkimiyeti altına girdi. Ebu'l-Abbas Abdullah'ın Musul'a vali olarak tayin ettiği, kardeşinin oğlu İbrahim B. Yahya'nın şehirde büyük bir katliam yaptığı bilinmektedir (751).⁶

Türkmenleri İslam ordusunda istihdam eden Emevî komutanlarından ve Irak genel valisi Ubeydullah b. Ziyad, onlardan 4000'ini Basra'ya yerleştirerek ülkenin iç ve dış güvenliğini bunlarla temine çalışmıştır.⁷

Musul'un 868 yılında Hâricî işgaline uğradığı fakat kısa bir süre sonra Halife el-Mutemed tarafından geri alındığı görülmektedir.

⁴ Darkot, **a.g.m.**, s. 136.

⁵ Bahriye Üçok, **İslam Tarihi Emeviler-Abbâsiler**, M.E.B., Ankara 1983, s. 23.

⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ankara 1975, s. 66

⁷ El-Belâzurî, **Futuhu'l-Buldân**, s.507.

874 tarihinde Halife Mutemed, Türk kumandanı Asategin'i Musul vilâyetine vali tayin etmiş, fakat Asategin Musul'a kendi gitmeyip vekâleten oğlu Edgütegin'i yollamıştır. Ancak Musul halkının onu istememesi üzerine Edgütegin Musul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Musullular bu arada Yahya b. Süleyman'ı kendilerine emir olarak seçmişlerdi. Asategin ertesi sene Heysem b. Abdullah'ı Musul'a vali tayin ettiyse de Heysem de Musul halkı karşısında tutunamayarak geri dönmek zorunda kaldı. Daha sonra İshak b. Eyub kumandasında Musul'a gönderilen 20.000 kişilik kuvvet de başarı kazanamadı.⁸

Bir müddet sonra Musul'da yağmacı Kürt aşiretleri tehlikesinin ortaya çıkması üzerine Halife Muktefi, Hemdânîlerden Hüseyin'in kardeşi Ebu'l-Hayca Abdullah'ı Kürtlerin üzerine gönderdi ve Ebu'l-Hayca 905 tarihinde Kürtleri itaat altına alarak reisleri Muhammed b. Bilal'e baş eğdirdi.⁹

Abbasîlerden sonra Musul bölgesinde 929–996 tarihleri arasında Hemdânîler, 996–1096 yılları arasında da Ukaylîlerin hüküm sürdüğü görülmektedir.

2.1.2. Tulunîler Dönemi

Mısır ve Suriye'de Abbasî halifesine bağlı olarak kurulan ilk Türk devleti olan Tulunî Devleti'nin kurucusu Ahmed b. Tulun aslında paralı bir askerdi. Ahmed b. Tulun, Mısır'da kısa sürede büyük bir yükselişe Türklerin etrafında toplandığı şahsiyet haline gelerek Abbasî Devleti içinde etkisini gittikçe arttırmış, hatta devletin bir kısım vergilerini bile toplamaya başlamış ve Fustat şehrine de hâkim olmuştu.¹⁰

Ahmed, 884'te Suriye seferinde öldüğünde Suriye ve Irak bölgesi tamamen Tulunî Devleti'nin hâkimiyet sahası içindeydi. Ahmed'in yerine oğlu Humareveyh geçti.

Ahmed b. Tulun ile Abbasî Naibi el-Muvaffak arasındaki mücadele Humareveyh zamanında da devam etti. Naib, oğlu Ahmed'i Suriye'ye Humaraveyh üzerine gönderdi ve

⁸ Fazıl Demirci, **Irak Türklerinin Dünü-Bugünü**, Ankara 1991, s. 8.

⁹ Üçok, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁰ Erdoğan Merçil, **Türk Dünyası El Kitabı**, c.I, TKAE, Ankara 1992, 38

iki tarafın kuvvetleri Dımaşk ile Remk arasında Tavvahin denilen yerde 885'te karşılaştılar. Ahmed bozguna uğrayarak barış yapmak zorunda kaldı. Humaraveyh ise Musul'a hâkim olarak Mısır, Suriye ve Anadolu bölgesine kadar vali olarak tanınmıştır (886).¹¹

Tulunî Devleti 905 yılına kadar yaşamış ve Abbasî Halifesi Muktefi'nin kardeşi Muhammed b. Süleyman tarafından ortadan kaldırılmıştır.

2.1.3. Büyük Selçuklu Dönemi

Doğudan hızla batıya doğru genişleyen Büyük Selçuklu Devleti, Abbasî Halifeliği üzerinde de büyük tesirler yaratıyordu. Tuğrul Bey, Halife Kaim bi-Emrillah'ın çağrısı üzerine Horasan'dan Bağdad'a gitmiş ve burada iken Musul ve civarındaki Muzar bölgesini Arap Emiri Kureyş b. Bedran b. Mukallid b. Müseyyeb el Ukaylî'nin elinden almıştır.¹²

Tuğrul Bey, 1057 senesinde halifenin kızıyla evlendi ve kendisine yedi kat hil'at giydirilerek zabtettiği yerlerde "saltanat hukuku hariç" olmak üzere istediği gibi hüküm sürmesine müsaade eden bir fermân ve "Sultanü'l-meşrik ve'l-mağrib" unvanı verildi ve aynı yıl Musul'un idaresini İbrahim Yınal'a bıraktı.¹³

İbrahim Yınal çok geçmeden Fatımîler ile Halife Kaim bi-Emrillah'ın Türk komutanlarından Arslan Besasiri'nin teşviki ve desteği ile isyan etti. Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın üzerine gitmek için Bağdad'tan ayrıldığı anda Besasiri Bağdad'a girerek (1058) hutbeyi Fatımî Halifesi el-Mustansır adına okuttu. Tuğrul Bey bunun üzerine Alparslan, Kavurd ve Yakutî'nin yardımlarıyla Rey'de İbrahim'i yakalattı ve yayının kirişi ile boğdurduktan sonra Bağdad'a dönerek halifeyi tekrar makamına oturttu (1060).¹⁴

Tuğrul Bey'in vefatıyla Büyük Selçuklu tahtına oturan Alparslan, Musul'un idaresini Şerefü'd-devle Kureyş'e vermişti (1067). Alparslan'ın 1079'da katledilerek şehit olması

¹¹ Şinasi Altundağ , "Tolunlular", **İA**, c. XII/I, M.E.B., İstanbul 1974, s. 55.

¹² Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1985, s. 33.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", **Türk Dünyası El Kitabı**, c.I, TKAE, Ankara 1992, s. 23.

¹⁴ Merçil, **a.g.e.**, s. 36.

üzerine yerine geçen oğlu Melikşah, Vezir Nizamülmülk'ün damadı Fahrü'd-devle Muhammed b. Cüheyr tarafından Mervanî Devleti üzerine sefer için ikna edilmiş, hazırlanan orduya da Artuk Bey ve Arap Emiri Seyfü'd-devle komuta etmişti.¹⁵ Savaş neticesinde Diyarbekir ve Meyyafarikin ele geçirilmiş, böylece Mervanî Devleti ortadan kaldırılmıştı (1084). Bu savaştan sonra Sultan Melikşah, Mervanî Devleti'nin yanında yer alan Musul Emiri Şerefü'd-devle Müslim üzerine yürüyüp Musul'u almış, fakat Tekiş'in isyanı yüzünden Musul'u tekrar Müslim'e bırakmak zorunda kalmışsa da çok geçmeden Müslim yenilgiye uğratılmış ve Musul'a Kasımü'd-devle lakabıyla tanınan Aksungur tayin edilmişti.

Melikşah'ın ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadeleleri, Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un Rey'de yapılan savaş esnasında öldürülmesiyle son buldu ve Berkiyaruk Büyük Selçuklu tahtına oturdu (1095).

Türkmenler daha sonraki yıllarda başta, Şehrizor ve Kerkük olmak üzere bölgenin hemen hemen tamamına hakim olmuşlardır. İbnu'l-Esir bu konuda şöyle demektedir: "Selçuklu Sultanı Berkiyaruk ile kardeşi Mehmet arasında çıkan çatışmada Berkiyaruk 433/1099 yılında Şehrizor'a gelerek buradan topladığı Türkmenlerden büyük bir ordu teşkil ederek Hemedan daki kardeşinin üzerine yürür."¹⁶

Sultan Berkiyaruk Musul emiri olarak Kürboğa'yı tayin etti. Kürboğa'nın emirliği Berkiyaruk tarafından Haçlılar üzerine seferle vazifelendirilmesi ile daha da önem kazanmıştır. Haçlılar Antakya'ya girip Türk ve Müslüman halkı kılıçtan geçirdikten sonra Antakya önlerine gelen Kürboğa'nın idaresindeki birleşik Selçuklu ordusu, Suriye emir ve meliklerinin geçimsizliği yüzünden Haçlılara karşı başarılı olamadı. Kürboğa kuvvetlerini Musul'a çekmek zorunda kaldı ve Haçlılar bundan sonra Kudüs'e kadar ilerleyerek burayı işgal ettiler (1099).¹⁷

¹⁵ Merçil, a.g.e., s. 41.

¹⁶ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/560

¹⁷ M. Halil Yananç, *Türkiye Tarihi- Selçuklular Devri*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1944, s. 75.

Sultan Berkiyaruk'a karşı Gence vâlisi olan kardeşi Muhammed Tapar isyan etmiş ve Azerbaycan dâhil Rey'e kadar ilerlemeyi başarmıştı. Irak emirleri Berkiyaruk safına geçerken diğer kardeşi Sencer, Muhammed Tapar tarafını tutmuş, Hemedan'da yapılan savaşta Tapar, Berkiyaruk karşısında yenilgiye uğramış, veziri Müeyyedü'l-mülk esir alınmış ve öldürülmüştü (1101). Tapar ve Sencer tekrar toplanarak Bağdad'a yürüdüler ise de Halife Muztazhir'in araya girmesi ile antlaşma sağlanmıştı. Bu antlaşmaya göre Berkiyaruk "sultan", Tapar "melik" olarak tanınıyordu. Muhammed Tapar Arran, Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre ve Musul'a hâkim olmasına rağmen çok geçmeden tekrar sultanlık iddiasında bulunmuştu. Antlaşmanın bozulması üzerine iki taraf arasında meydana gelen savaşta Tapar yine yenilerek kaçtıysa da Berkiyaruk'un hastalanması sebebiyle yeni bir antlaşma yapılmıştı. Buna göre; Büyük Selçuklu Devleti ikiye bölünüyor, Muhammed Tapar Azerbaycan, Diyarbekir, el-Cezîre, Musul ve Suriye'de "sultan" olarak tanınıyordu.¹⁸

Selçuklular devri Irak toplumu için en önemli devirlerdendir. Birlerce guz Irak'a ferden ferda köleler yâda bir kaç gurup olarak değil, hür, Müslüman, fatih ve idareci bir topluluk olarak girdiler. Burada mülkün sahibi gibi davrandılar. El-Cezire, Şam ve Acem ülkeleri idareleri altına girdi. Bu durum Mardin'de ki "Benu Artuk", Atabekiyye el-Cebel Beyliği, Şiraz'da ki es-Sel Feriyye Beyliği, Musul'da ki Musul Atabeyliği, Erbil'de ki Zeyneddin Küçük Beyliği, Ceben Hamreyn'de ki İvakiyye Beyliği, Kehini (Kerkük)'de ki Benu Kıpçak Beyliği Amid (Diyarbakır)'da Kara Aslan Beyliği'nin kurulmasına yardım etmiştir.¹⁹

2.1.4. Irak Selçuklu Devleti Dönemi

Berkiyaruk'un ölümünden sonra Muhammed Tapar, Bağdad üzerine yürüyerek Selçuklu Sultanlığı'nı ele geçirdi ve Musul'un idaresini Fars ile Huzistan'da bağımsız bir şekilde hüküm süren Emir Çavlı Sakavu'ya verdi. Ancak Musul hâkimi Çökürmüş bu

¹⁸ Yinanç, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁹ Mustafa Cavad, **Delil Harita Bağdat el-Mufassal**, Bağdat 1958, s. 21.

tayinden memnun kalmayarak Sakavu'ya karşı ayaklandıysa da öldürüldü. Bunun üzerine Musul ileri gelenleri Çökürmüş'un oğlu Zengi'yi Musul hâkimliğine getirdikten sonra Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a haber göndererek Musul'u teslim edeceklerini bildirdiler.

Çavlı ile I. Kılıçarslan Habur'da karşılaştılar, Kılıçarslan'ın Habur nehrinde boğulmasıyla (1107) Çavlı Musul'a gelerek idareyi ele aldı; ancak hâkimiyeti uzun sürmedi. Muhammed Tapar'a itaatsizlik gösterdiğinden dolayı görevden alınarak yerine Mevdud tayin edildi. Mevdud aynı zamanda Haçlılara karşı cihat ile vazifelendirilmiş ve Taberiye'de Kudüs Haçlı kralını bozguna uğratmıştı (1113).²⁰ Fakat Emir Mevdud, Şam'da cuma namazını kılariken bir Bâtınî tarafından öldürüldü. Muhammed Tapar, Musul idaresini Aksungur el-Porsukî'ye verdi, Aksungur da Haçlılara karşı mücadele ettiyse de büyük başarılar elde edemedi görevden alındı.

Muhammed Tapar'ın ölümü üzerine tahta geçen Sencer, Büyük Selçuklu Sultanlığı için mücadele ettiği Mahmud'u damat edinerek "sultan" unvanıyla devletin batı kısmını idaresine verdi. Böylece kendisinin de "sultan-ı azâm" unvanıyla tahta oturmasıyla "Irak Selçuklu Devleti" ihdas edilmiş oluyordu (1118).²¹

Mahmud, Irak Selçuklu Devleti sultanı olduğunda onüç-ondört yaşlarındaydı. Musul, el-Cezîre ve Azerbaycan meliki olan kardeşi Mesud'un atabeyliğini Ay Aba Cüyüş Bey yapıyordu. 1120'de Mesud ile Cüyüş Bey Mahmud'a karşı isyan ettiler. Aksungur Porsukî isyanı bastırmak için Esedabâd'a gönderildi. İsyân bastırılmış fakat Mesud ile Cüyüş Bey'e bir şey yapılmayıp Musul'un idaresi Cüyüş Bey'den alınarak tekrar Aksungur Porsukî'ye verilmişti (1122). Mahmud'un 1131'de ölümü üzerine yerine oğlu Davud geçti. Fakat Davud'a rağmen Mesud, Irak'ta sultanlığını ilan etmişti. Diğer yandan Fars ve Huzistan Meliki Selçukşah da taht mücadelesine iştirak etmiş, Halife Müsterşit, Mesud ve Selçukşah arasında ittifak oluşturup antlaşma sağlamıştı. Antlaşmaya göre Mesud "sultan", Selçukşah "veliaht" olmuşlardı. Sultan-ı Azâm Sencer, müttefik güçlere karşı Irak'a sefer tertip edip

²⁰ Kafesoğlu, a.g.m., s. 28.

²¹ Kafesoğlu, a.g.m., s. 31.

Dinever'de 1132'de yapılan savaşta galip geldi. Mesud ise kaçtı. Sencer yeğeni Tuğrul'u Irak Selçukluları tahtına oturttu (1132). Fakat Tuğrul sultanlığı boyunca kendine muhalif Davud ve Mesud'a karşı mücadele etti, iki sene sonra da öldü.²²

Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un ölümü ile tahta Mesud oturdu. Yeğeni Davud'un isyanını önlemek için de onu kızı ile evlendirdi. Abbasî Halifesi Müsterşid bazı Türk komutanlarıyla ittifak yapıp Mesud'a karşı harekete geçmiş (1135), fakat Daymerk adlı yerde Mesud'a esir düşmüş, askerler Mesud'un safına geçmişler; daha sonra ise halife bir Bâtînî tarafından öldürülmüştü.²³ Tuğrul'un ölümü ile Irak Selçukluları tahtına geçen Mesud'a karşı Abbasî Halifesi Müsterşid ve daha sonraki Halife Raşid'in oluşturdukları ittifaklar neticesiz kaldı. Sultan Mesud'un 1152'de ölmesi üzerine Irak Selçukluları tahtına Melikşah b. Mahmud oturdu. Fakat onu sultanlık için yetersiz bulan emirler kardeşi Muhammed'i sultan ilan ettiler.

Abbasî Halifesi Muktefi, kendi iktidarını sağlama almak açısından Süleymanşah'ı Muhammed'e karşı kullanmak istiyordu. Fakat Muhammed, Musul Hâkimi Mevdud'un yardımıyla halifenin hazırladığı orduyu mağlup ederek Süleymanşah'ı esir etmiş ve Bağdad'ı da kuşatmıştı. Kuşatmanın devam ettiği sırada halife, Şehzâde Melikşah, Arslanşah ve Atabey İldeniz'i Cibal bölgesinde ayaklandırdı. Bu durum karşısında Sultan Muhammed kuşatmayı kaldırarak isyancılar üzerine yürümek zorunda kalmış, Melikşah ise Hemedan'ı terk etmişti. Muhammed 1159'da Hemedan'da ölmüştür.²⁴

2.1.5. Zengiler Devrinde Musul

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kumandanı olan Zengi, Aksungur'un oğlu olup Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından 1127'de Musul valisi olarak tayin edilmişti.

²² Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayını, Ankara 1988, s. 38

²³ Rasonyi, **a.g.e.**, s. 40

²⁴ Rasonyi, **a.g.e.**, s. 42

Atabey Zengi, Musul'da kuvvetli bir ordu kurmaya gayret göstermiş ve çevresini hâkimiyet altına almak için Diyarbekir ve Suriye taraflarına seferler düzenleyerek Sincar, Habur, Harran ve Nusaybin'i ele geçirip Haleb'de hâkimiyet sağlamıştı. Zengi, Haçlılarla Halep için mücadele edip Artuklular ile barışı tercih etmiş ise de (1130) daha sonra Artukluların hâkimi buldukları Güneydoğu Anadolu, Şehr-i Zor ve Kuzey Suriye üzerinde de hâkim duruma geldi. Daha sonra Börileri de hâkimiyeti altına alıp Haçlılara ait Esarib kalesine hücumla, Kudüs kralını burada ağır bir yenilgiye uğratarak Urfa'yı zaptetti (1144).²⁵

Zengi, Selçuklu Sultanı Mahmud'un oğlu Alparslan'ı himayesine alıp 1146'da Mesud ile antlaşma yapmışsa da Caber kalesi kuşatmasında öldürülmüştü. Atabey Zengi öldüğünde Musul merkez olmak üzere el-Cezîre'nin idaresini Seyfeddin Gazi almıştı.

Seyfeddin Gazi, Mardin Artuklu Hükümdarı Hüsameddin Timurtaş'ın aldığı Dara kalesini antlaşma yoluyla geri almış, kardeşi Nureddin ile birlikte Haçlılara karşı da mücadele etmiş ve 1148'de ölmüştü. Ölümünden sonra yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud geçtiyse de emirlerin Nureddin Mahmud'u atabey yapmak istemelerinden dolayı Kutbeddin ile Nureddin arasındaki antlaşma neticesinde Nureddin Sincar'ı Kutbeddin'e terk ederek, karşılığında Hıms ve Rakka'yı aldı (1149).²⁶

Kutbeddin Mevdud'un 1170'te ölümünden önce yerine II. İmadeddin Zengi'nin geçmesini vasiyet etmiş olmasına rağmen atabeyliğin II. Seyfeddin Gazi'ye verilmesi üzerine İmadeddin, Nureddin Mahmud'u yardıma çağırmış ve Nureddin Musul'a girmişti (1170). II. Seyfeddin Gazi yapılan antlaşmaya razı olup Musul'u aldı, İmadeddin'e de Sincar'ı bıraktı. Antlaşmaya göre Seyfeddin Gazi ile İmadeddin, Nureddin'e bağlı olacaktı.²⁷

Selahaddin Eyyubî 1174'te Dımaşk'a hâkim olunca, Seyfeddin Gazi, Musul'da tehlike oluşturacağı fikriyle Selahaddin'e karşı sefere çıktı. Fakat Seyfeddin Gazi, Haleb'in

²⁵ Merçil, **a.g.e.**, s. 55.

²⁶ Yinanç, **a.g.e.**, s. 89.

²⁷ Yinanç, **a.g.e.**, s. 90.

güneyinde Olbal el-Türkman'da 1176'da yapılan savaşta Musul'a geri çekilmek mecburiyetinde kaldı ve dört ay sonra da öldü.²⁸

Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonra vasiyeti üzerine kardeşi İzzeddin Mesud Musul atabeyi oldu.²⁹ Bu sırada Musul üzerindeki ihtiraslarından vazgeçmeyen Selahaddin Eyyubî, 1182'de Sincar'ı zabtederek Musul'u muhasara ettiyse de alamadı. İmadeddin ile Selahaddin arasında varılan antlaşma gereğince, Halep Selahaddin'e terk olunurken Sincar İmadeddin'e bırakılıyordu.

Selahaddin'in Musul'u üçüncü muhasarası da netice vermeyince ve İzzeddin Mesud Selahaddin ile başa çıkamayacağını anlayınca antlaşma yoluna gidildi. Antlaşmaya göre; İzzeddin Mesud, Selahaddin Eyyubî'ye tabi oluyor, Şehr-i Zor ile Zap arasındaki topraklar Mesud'a bırakılıyordu.

İzzeddin Mesud'un 1193'te ölümünden sonra yerine oğlu Nureddin Arslanşah geçti. Nureddin Arslanşah'ın 1211 yılında ölümü üzerine yerine atabey olarak oğlu el-Melik el-Kahir İzzeddin Mesud geçmiş, devlet işlerini gulâm Bedreddin Lu'lu üstlenmişti. İzzeddin Mesud yedi sene atabeylik yaptıktan sonra gulâm Lu'lu tarafından öldürüldü ve Lu'lu tarafından Nasreddin Mahmud Musul Atabeyi yapıldı.³⁰

Nasreddin Mahmud'un (1221–23 veya 1233–34)'de ölmesiyle Musul'daki Zengilerin hâkimiyeti sona ermiştir.

2.1.6. Erbil Atabeyliği

Bir Türkmen başbuğu ve atabeyliğin kurucusu olan Zeyneddin Ali Küçük b. Beytegin, aynı zamanda Musul atabeylerinden İmadeddin Zengi'nin kumandanlarından idi. Zengi, 1131'de Erbil'i ele geçirdiğinde burayı Zeyneddin Ali Küçük'e teslim etmişti. Erbil'in yanında Şehr-i Zor, Tikrit ve Sincar'a hâkim bir durumda olan Zeyneddin Ali,

²⁸ Necip Asım, "Musul ve Havalisinde Tükler", *Anadolu* c.I/4, İstanbul 1970, s. 21.

²⁹ Asım, *a.g.m.*, s. 22.

³⁰ Demirci, *a.g.e.*, s. 21.

hayatının sonuna doğru bu bölgeleri Musul Atabeyi Kudbeddin Mevdud'a bırakarak Erbil'e çekilmişti. Kudbeddin'in 1168'de ölmesiyle yerine geçen oğlu Muzafereddin Gökbörü, Erbil Vâlisi Mücahideddin Kaymaz ile anlaşmazlığa düşmüştü. Kaymaz, Gökbörü'yü zorla atabeylikten uzaklaştırıp Zeyneddin Yusuf'u atabeylik makamına oturtmuşsa da idareyi fiilen yürüten Kaymaz'ın kısa süre sonra tevkif edilmesiyle Zeyneddin Yusuf, Selahaddin Eyyubî'ye tâbi olmuştu. 1190'da da tekrar atabeylik makamına oturan Gökbörü, Selahaddin Eyyubî'ye müracaatla Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Selahaddin Erbil'e ek olarak Şehr-i Zor, Karabeli ve Kıfçak derbendini de Gökbörü'ye verdi.³¹ Böylece ölümüne kadar Selahaddin'e bağlı kalan Gökbörü ondan sonra hâkim olduğu yerlerde Eyyubîlerden özerk bir yönetim tatbik ettiyse de Zengilere karşı Eyyubîlerle ittifak yapmıştı. Bedreddin Lu'lu ile mücadele eden Gökbörü, Moğolların ilerleyişi karşısında Lu'lu ile mücadeleye son verdiği gibi Halife Nasır li-Dinillah'tan yardım talebinde bulunmasına rağmen Halife'nin kendisine yeterli yardımı yapmamasından dolayı, Moğolların önünden Bağdad'a kaçan Celaleddin Harezşah'a tâbi oldu. Moğollar, Harezşah'ın ardından Erbil'e girdilerse de kısa süre sonra bölgeyi terketmek zorunda kalmışlardı.³²

Zengilerin, Musul Atabeyliği üzerindeki hâkimiyeti Atabey Nâsıreddin Mahmud'un ölümü ile sona erdi. Mahmud ölmeden önce Erbil'in halifeye teslimini vasiyet etmiş ve 1232 yılında da vefat etmişti. 1231'den itibaren Musul idaresini Bedreddin Lu'lu müstakil olarak yürüttü. Lu'lu, Moğol istilasında Musul'u tahrip olmaktan kurtarmak ve hükümeti Moğollara teslim etmemek için Hulâgu ile ittifak yapıp ona tabi olmuş(1243), fakat Lu'lu'nun oğlu Malik Salih İsmail'in aynı siyaseti takip etmemesi ve Memlûklu Sultanı Baybars ile Moğollara karşı ittifak yapması üzerine Musul 1261'de yağma edilip Malik Salih de Moğollar tarafından öldürülmüştü.³³

³¹ İbrahim Kafesoğlu, "Atabeylikler", **Türk dünyası El Kitabı**, c.I, TKAE, Ankara 1992, s. 46.

³² İbrahim Kafesoğlu, "Erbil Atabeyliği" **Türk dünyası El Kitabı**, c.I, TKAE, Ankara 1992, s. 68.

³³ Kafesoğlu, **a.g.m.**("Erbil Atabeyliği"), s. 70.

2.1.7. Karakoyunlu-Akkoyunlu Dönemi

Moğol istilası öncesi Maverâünnehr ve Horasan taraflarında bulunan Oğuz boyundan Karakoyunlular, Moğol istilası esnasında Fırat ve Dicle'nin yukarı vadilerine göç edip yerleşmişlerdi. Karakoyunlu Aşireti'nin en nüfuzlu kolu olan Baharlı Kolu Reisi Bayram Hocaoğlu, Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu olup Celâyirlilerden Sultan Üveys zamanında onun hizmetinde bulunmuştu. Sultan Üveys'in 1365'te İlhanlılardan alarak ilhak ettiği Musul'u Bayram Hocaoğlu daha sonra zabtetmişti.³⁴

Sultan Üveys'in vefatından sonra Celâyirlilere bağlı kalmak üzere Musul, Erciş ve Sincar'ı önce Bayram Hocaoğlu, sonra oğlu veya yeğeni Kara Mehmed idareleri altında bulundurmuşlar, Hocaoğlu ve Kara Mehmed, Memlûk Sultanı Berkuk adına hutbe okutarak Timur'a karşı Memlûklara yakınlaşmışlardı.³⁵ Kara Mehmed 1390'da beylik mücadelesi içinde öldürüldü. Yerine geçen Kara Yusuf Bey, Celâyirliler ile birlikte Timur'a karşı mücadele ettiyse de yakalanarak hapsedildi. Fakat bir müddet sonra Şam Naibi Şeyh Mahmud tarafından kurtarıldı.

1400 senesinde Musul'a Hüseyin Bey adında bir naib bırakan Timur kendisi ile ittifak yapıp Anadolu ve Suriye seferine iştirak eden Akkoyunlu Devleti kurucusu Kara Yülük Osman'a Diyarbekir eyaletini verdi. Kara Yülük Osman, Mardin'i 1409'da alıp kısa süre sonra da Musul'a hâkim duruma geldi. Aynı sene içinde de Artukoğulları Devleti ortadan kaldırıldı.³⁶

1462 senesinde melikler arasında meydana gelen ihtilaflardan dolayı bir çok yerleşim alanları basılıp yağma edilen bölgenin asayiş ve istikrarı, Musul Hâkimi Cihangir b. Ali Bey Türkmânî'nin vefatından sonra tekrar sağlandı. Fakat beş sene sonra Akkoyunlu Uzun Hasan Bey ortaya çıkarak önce Musul vilâyeti ve havalisini ele geçirdi ve vefatından sonra

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara 1969, s. 68.

³⁵ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 70.

³⁶ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 73.

da Musul sırasıyla oğlu Halil ve aynı sülaleden Yakupşah, Ali Bey ve Rüstem Mirza'nın idareleri altında kaldı.

2.1.8. Safevîler Döneminde Musul

İsmail Safevî, içlerinde Musullu boyunun da bulunduğu Türkmen oymaklarının yardımıyla Akkoyunlu hâkimiyetine son verdikten sonra, el-Cezire bölgesini ele geçirip burayı Avşar boyundan Ahmed Bey'in idaresine vermişti. Mardin merkez kazasına bağlı nahiye olan Koçhisar'da Osmanlı kuvvetleriyle Safevîler arasında meydana gelen savaş, İran hâkimiyetinde bulunan bölgenin Osmanlı idaresine geçmesiyle neticelendi (1516). Ertesi sene de Hısınkeyf, Musul, Kerkük, Urfa ve Rakka kaleleri fethedildi.³⁷

2.2. Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Musul ve Kerkük

2.2.1. Musul'un Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Yavuz Sultan Selim, Safevîlerle yapılan Çaldıran Savaşı'nda elde edilen zaferden sonra, İran sınırını güvenlik altına almak maksadıyla, İdris-i Bitlisî'yi, daha önce Şah İsmail'e bağlılık bildirmiş Kürt ve Türkmen emirlerinin Osmanlı Devleti'ne tâbi olmalarını sağlamak için, bölgeye göndermişti. Nitekim İdris-i Bitlisî buralarda çok başarılı çalışmalar yapmıştı. Osmanlı Devleti'ne tâbi olan emirlere, oturdukları yerler yurtluk ve ocaklık olarak ikta edilmiş, buradaki aşiretlerin Osmanlı Devleti'ne tâbi olmaları sağlanmıştı.³⁸

Kanunî Sultan Süleyman, Tebriz seferinde Hemedan ve Kirmanşah yolunu takip edip Cebel-ü Hamrin, Sülükân Çayırı ve Leylan'dan geçerek 1534'te Kerkük şehrine girdi. Kerkük, Osmanlı idaresine girmeden önce de Türkmenlerin elinde bulunduğundan "Gökyurt" olarak adlandırılmış ve resmî kayıtlara böyle geçmiştir.³⁹ Kanunî Sultan

³⁷ Rasonyi, **a.g.e.**, s. 67.

³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, TTK, Ankara 1954, s. 98

³⁹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, 1954, s. 99

Süleyman Kerkük'te yirmi sekiz gün kaldı. Aynı sene içinde Kanunî'nin Bağdad seferi ve Bağdad'ın fethiyle Musul bölgesinde Osmanlı hâkimiyeti kesinleştirilerek altı sancak ihtiva eden eyalet merkezi yapıldı. Bazı kaynaklarda verilen bu bilgiye karşılık 1312 tarihli Musul salnâmesinde 1090 (1679-80) yılında Musul'un eyalet olduğu ve üç sancağı ihtiva ettiği belirtilmektedir. Aynı salnâmeye göre 1090 yılında Irak bölgesinde mevcut eyaletler ve livaları şöyledir:

Bağdad Vilâyeti: Hükûmet-i İmâdiye, liva-yı Hille, liva-yı Kabayil, Urbân-ı Beriyye, liva-yı Dertenek, liva-yı Kasr-ı Şirin, liva-yı Zaho, liva-yı Semerat, liva-yı Tikrit, liva-yı Bacvan, liva-yı Zenkabâd, liva-yı Cesan, liva-yı Aterocak, liva-yı Harirdömek, liva-yı Arca, liva-yı Kızlarbad, liva-yı Altunköprü, liva-yı Hemrin, Hükûmet-i Mühürban .

Eyalet-i Şehr-i Zor: liva-yı Kızılca, liva-yı Erbil, liva-yı Sahran, liva-yı Zengene, liva-yı Karadağ, liva-yı Semamek, liva-yı Dölkıran.

Eyalet-i Musul: liva-yı Eski Musul, liva-yı Keşan, liva-yı Hevren (Horen).

Diğer yandan Mustafa Nuri Paşa, Musul'un Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmesinden hemen sonra eyalet şeklini aldığını belirterek padişah III. Murad devrine tekabül eden tarihte Musul eyaletine bağlı sancakları Musul sancağı (Paşa sancağı), Bacvanlu, Tikrit, Eski Musul, Horen, Bana olarak gösterir. Aynı kaynak Musul beylerbeyisinin yıllık 680.000 ve mirlivalarının 200.000-220.000 akça arasında hasları olduğunu ve bölgede 224 zeâmet ve timar bulunduğunu belirtilir.⁴⁰

2.2.2. Osmanlı Devleti Yönetiminde Musul

Osmanlı Devleti idaresindeki Musul vilâyeti, doğuda İran, kuzeyde Diyarbekir, güneyde Bağdad, batıda Şam, kuzeybatıda ise Halep vilâyetleri ve Zor sancağı ile çevrelenmişti.⁴¹

⁴⁰ Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, c. I, (Haz: Bekir Sıtkı Baykal), TC. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981, s. 56.

⁴¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, c. VI, TTK, Ankara 1962, s. 67

Oldukça ılıman bir iklime sahip olan Musul-Kerkük bölgesi çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için gayet uygun özellikler göstermektedir. Bölgeden geçen Dicle, Huser, Gazer, Hebzel ve Zab nehri gibi akarsular tarım ve hayvancılık dışında iktisadî hayat üzerinde de olumlu etkiler yapmaktadır. Bundan başka başta petrol olmak üzere yeraltı kaynaklarının zenginliği bölgenin her zaman için ilgi odağı olmasına sebep olmuştur.

Çaldıran savaşı ve zaferinden sonra İran'a tâbi bir çok Kürt ve Türkmen boylarının itâat altına alınmasını sağlamak için İdris-i Bitlisî, Musul bölgesine gönderilmiş ve buradaki beyler taltif yolu ile Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştı. Diğer taraftan Şah İsmail'in Diyarbekir'i almak için vazifelendirdiği Kara Han üzerine gönderilen Karaman Beylerbeyisi Hüsrev Paşa, Koçhisar yakınında yapılan savaşta galip gelerek İran kuvvetlerinin tamamen bölgeden çekilmesini sağlamış, bir çok kale ile Sincar, Musul ve Urfa'yı Osmanlı topraklarına katmıştı (1516).⁴²

Musul'un eyalet haline getirilmesi Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534 Bağdad seferinden sonra olmuştur.

İlk idarî teşkilâtta Musul eyaleti, paşa sancağı olan Musul sancağı ile Bacvanlu, Tikrit, Eski Musul, Horen ve Bana livalarını içine alır. Beylerbeyisinin yıllık 680.000 ve mirlivalarının 200.000-220.000 akça değerinde hasları olup, eyalet sınırları içinde 224 zeâmet ve timar bulunuyordu (1595).⁴³

İran ile Osmanlı Devleti arasında zaman zaman meydana gelen savaşlar neticesinde Musul eyaletinin sınırlarında değişiklikler olduğu gibi bu savaşlar haricinde Osmanlı Devleti'nin kendi iç tasarrufları ile de Musul eyaletinin sınırlarının değiştiği görülmektedir.

Musul 1850'de eyaletten mutasarrıflığa tahvil olunarak Bağdad eyaletine bağlanmış fakat 1878'de yeniden vilâyet şekline dönüştürülmüştür.

⁴² Karal, **a.g.e.**, s. 68

⁴³ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 102.

1312 (1895)tarihli salnâmeğe göre Musul vilâyeti, üç sancağa ayrılmış olup bu sancaklar ile sancaklara bağı olan kazalar ve nahiyeler aşığıda verildiğı gibidir

Musul Sancağı:

Musul (Merkez kaza), İmâdiye Kazası, Akra Kazası, Zibar Kazası, Duhok Kazası, Zaho Kazası, Sincar Kazası.

Kerkük sancağı:

Musul vilâyetinin doğusunda yer alan Kerkük sancağı; kuzeyden Süleymaniye sancağı ve İran, güney ve doğudan Bağdad vilâyeti, batıda ise Musul ve Hakkâri sancakları ile sınırdır.

Arazisinin büyük bölümü ovalardan meydana gelmektedir. Batıdan Dicle nehri, kuzeyden de Zab nehri bu bereketli toprakları sular. Diyale ve Zab-ı Esfeli suları da Kerkük'ten geçer. Toprakların ovalık ve sulak olması sebebiyle tarımcılık gelişmiş olup halkın refah seviyesi de oldukça yüksektir. Üretilen tarım ürünleri Bağdad, Basra, Van ve Diyarbekir'e ihraç olunmaktadır.⁴⁴

Kerkük sancağı merkez kaza da dahil altı kazaya ayrılmıştır. Bunlar Kerkük (merkez kaza), Revanduz, Erbil, Salâhiye, Köysançak ve Râniye kazalarıdır.

Kerkük sancağı 1309 (1892) senesi ortalarına kadar resmî yazışmalarda “Şehr-i Zor” olarak geçerken, bu ismin “Zor Mutasarrıflığı” ile olan benzerliğinin bir çok idarî karışıklığa sebep olmasından dolayı değiştirilmesine karar verilmiş ve 1310 (1893) tarihli bir irâde-i seniyye ile “Kerkük” isminin kullanılmasına başlanmıştır.⁴⁵

Kerkük sancağına bağı olan kazalar: Kerkük (Merkez kaza), Revanduz Kazası, Salâhiye Kazası, Köysançak Kazası, Râniye Kazası.

⁴⁴ İris Bostan, “Zor Sancağı'nın imar ve Islahı ile Alakalı Üç Layıha”, Osmanlı Araştırmaları, (Ayrı Basım) İstanbul 1986, s. 43.

⁴⁵ Bostan, a.g.e., s. 44.

1623 yılında Bağdad ümerasından Bekir Subaşı'nın halkı tahrik ederek isyan çıkartması ve Bağdad Valisi Yusuf Paşa'yı idam ettirmesi üzerine, Subaşı'ya gereken cezayı vermek için Diyarbekir Valisi Hâfız Ahmed Paşa maiyyetindeki Kerkük Beylerbeyisi Bostan Paşa Bağdad üzerine gönderildi. Subaşı Osmanlı ordusunun geldiğini haber alınca Şah Abbas'a Bağdad'ı kendisine teslim edip adına hutbe okutarak, para bastıracağını bildirmiş, bu sırada Bağdad'a gelen Hâfız Ahmed Paşa gördüğü şiddetli mukavemet karşısında şehir dışına çekilmek zorunda kalmıştı.⁴⁶

Diğer taraftan Bağdad'ın Şah Abbas'a teslim edilmemesi şartıyla Bekir Subaşı'ya Bağdad vilâyeti idaresinin verilmesinin garanti ve vaat edilmesi ve bu yönde irâde çıkmasından dolayı Subaşı, teklifi ve emri uygun bulmuş ve böylece bölgedeki durumun düzelmesi üzerine Hâfız Ahmed Paşa Diyarbekir'e geri çekilmişti.⁴⁷

Bekir Subaşı'nın Bağdad vâililiğini kabul etmesi ve bölgeden Hâfız Ahmed Paşa'nın çekilmesi Şah Abbas'ı harekete geçirmişti. Şah Abbas, Bekir Subaşı'dan Bağdad'ın teslimini istemiş ise de bu teklifin kabul edilmemesi üzerine Bağdad'ı muhasara altına aldı. Ahâlînin açlık, susuzluk ve hastalık sebebiyle direnecek gücü kalmadığından şehir, Şah Abbas'a teslim edildi. Şah Abbas, Bağdad'a girer girmez Bekir Subaşı ve kardeşlerini, Bağdad kadısını ve ahâlîden 4.000 kişiyi katlederek Kerkük üzerine de asker sevketti.⁴⁸ Bu arada elinde fazla kuvvet bulunmayan Bostan Paşa da Diyarbekir'e çekildi. Kerkük kalesi de muhkem vaziyette olmadığından Şah Abbas'a bağlı kuvvetler tarafından kolayca zabtedildi. Şah Abbas Kerkük'ü de ele geçirdikten sonra Musul'a yöneldi ve çok kısa sürede burayı da ele geçirerek Musul vâililiğini Çerkes Hüseyin Paşa'nın elinden alarak komutanlarından Kasım Han'a verdi.

1625 senesinde Köprü cihetindeki muharebede Karaman Vâlisi Vezir Hasan Paşa maiyyetindeki Osmanlı ordusunun İran kuvvetlerini mağlup etmesi üzerine Kerkük şehri

⁴⁶ İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. II, TürkiyeYayın Evi, İstanbul 1972, s.102.

⁴⁷ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 114.

⁴⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 72.

Bostan Paşa tarafından tekrar geri alınmış, aynı sene içinde de Hâfiz Paşa'nın Bağdad'ı geri almak için giriştiği teşebbüs başarısız kalmıştı. Bu arada Kerkük üzerine yeni bir İran saldırısı daha olmuş ve Vezir Hasan Paşa şehit olmuştu.⁴⁹

1629'da İran seferine memur Serdar-ı Ekrem Hüsrev Paşa, Zap nehrini geçerken suyun coşkun olması sebebiyle bir çok asker ve mühimmat yüklü hayvanın boğulmalarına aldırmayarak sefere devam edip, Gülanber kalesini yeniden inşa ettirerek Şehr-i Zor üzerine yöneldi. Buradaki İran kuvvetleri daha önceden çekilmiş oldukları için Şehr-i Zor kolayca ele geçirildi ve Arnavudoğlu Mustafa Paşa'ya verildi.⁵⁰

Hüsrev Paşanın 1630 tarihinde Bağdad'tan Musul'a dönüşü esnasında İran kuvvetleri Gülanber kalesine karşı hücumla geçtiler ve Arnavudoğlu Mustafa Paşa topları Kerkük'e gönderip kendisi de arkadan gelmekte iken Serçınar'da İran kuvvetleriyle yapılan savaşta şehit düştü. Bu olaydan sonra Şehr-i Zor tekrar Safevîlerin eline geçti ve Hüsrev Paşa da Musul'a geri çekilmek zorunda kaldı. Hüsrev Paşa burada bulunduğu süre içinde Musul kalesini tahkim ettirip şehri sur içine aldırttı.⁵¹

1638'de Bağdad seferine çıkan Sultan IV. Murad, İmâdiye'ye gelişinde İmâdiye Hâkimi Kubad Bey tarafından törenle karşılandı. Kubad Bey'in bu hareketi Sultan Murad'ı oldukça memnun ettiğinden İmâdiye'yi hayat boyu Kubad Bey'e ihsan etti. Maberzab, Şemamek, Dirdavud, İncesu, Altinköprü, Göktepe menzillerinden Kerkük'e gelen Murad Han, eyaletin idaresini Kayış Mehmed Paşa'ya verdiyse de çok geçmeden halkın şikâyetde bulunması üzerine paşayı görevden aldı.

Şah Abbas Sultan Murad'ın geldiğini haber alır almaz Bağdad kalesini tahkim ve takviye etti. IV. Murad, Bağdad yakınlarında Samra kazasında karargâh kurup şehrin bütün giriş-çıkışlarını kontrol altına aldı ve Bağdad'ı kırk gün kuşatma altında tuttu. Bu sırada açtırdığı lağımlar vasıtasıyla kalenin bir kısmını yıktırarak şehre giriş için yol açtırmayı

⁴⁹ Karal, **a.g.e.**, s. 75.

⁵⁰ Danişmend, **a.g.e.**, s. 110.

⁵¹ Danişmend, **a.g.e.**, s. 111.

başardı ve neticede Bağdad'ı teslim aldı. Böylece Şah Abbas tehlikesi uzaklaştırılarak bölge tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçti ve 1639'dan beri bugünkü şeklini koruyan Türk-İran sınırının tesbit edildiği Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı.

Musul bölgesinden muhtelif bölgelere sıkça göç hadisesi olduğu görülmektedir. İran tecavüzlerinin yanında zaman zaman meydana gelen depremler ve kuraklıklar yüzünden ortaya çıkan kıtlık sebebiyle de halk başka bölgelere göçmek zorunda kalmıştır. Meselâ 1667 senesinde Musul'da meydana gelen şiddetli bir deprem çok büyük zararlara neden olmuştur.⁵²

Yine 1711 senesinde kıtlık yaşanmış ve ekili alanlar çekirge istilâsına uğramıştır. Devlet zaman zaman yaşanan bu gibi kıtlıklar karşısında tedbirini almakta gecikmemiş, halkın zahire gibi zaruri ihtiyaçları başka vilâyetlerden karşılanmış ve ahâlînin uğradığı zarar mümkün olduğu kadar telafi edilmiştir.

1726-1727 senesinden itibaren Musul'un idaresi yerli ailelerinden ve eşraftan Abdülcélil ailesine mensup vâililere vermeye başlanmış ve ilk olarak Abdülcélilzâde İsmail Paşa vali olarak tayin olunmuştur. Bu vali Musul'da bir çok ıslâhata teşebbüs etmiş ve bunları gerçekleştirmeye muvaffak olmuştur.

Abdülcélilzâde ailesinden Hüseyin Paşa'ya 1731 senesinde Musul vâililiği yanında vezirlik rütbesi de verilmiştir.⁵³

1733 yılında Şah Tahmasb, ansızın Osmanlı topraklarına saldırarak veziri Nergis Han'ı Musul'u ele geçirmek için gönderdi. Hüseyin Paşa, Nergis Han'a karşı şiddetle direnerek İranlıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Diğer taraftan Kerkük ve Erbil üzerine ayrıca sevkolunan İran kuvvetleri de Musul'da uğradıkları hezimete benzer şekilde mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmışlardı.

⁵² Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 121.

⁵³ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 122.

İran kuvvetlerinin Osmanlı topraklarına girmesini savaş sebebi sayan Osmanlı Devleti hemen harekete geçti ve Moralı Topal Osman Paşa 170.000 askerle yola çıkarıldı. Şehr-i Zor Mutasarrıfı Mirmiran Ali Paşa, Köysancak Mutasarrıfı Babanlı Ahmed Paşa, Savicbulak Mutasarrıfı Rızâ Paşa da ordu-yu hümâyuna iştirak etmişlerdi.⁵⁴

1734'te Bağdad'a varan Ser'asker Topal Osman Paşa burada İranlıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Fakat Bağdad Vâlisi Ahmed Paşa'nın zahire yokluğunu bahane ederek geri dönmesi üzerine, aniden hücumla kalkan Nadir Şah kuvvetleriyle Kerkük civarında yapılan muhaberede şehit düştü.

1743 yılında Nadir Şah, büyük bir kuvvetle Irak sınırını aşarak Kerkük ve Erbil'e karşı taarruza geçti. Gücünün yettiği ölçüde bu taarruza karşı direnen Kerkük halkı, yapılan kanlı çarpışmalar sonunda büyük zararlar meydana gelmesi yüzünden, ırz, namus ve canlarının teminât altında olduğuna dair söz aldıktan sonra Nadir Şah'a teslim olmak zorunda kalmışlardı. Fakat İranlıların verdikleri sözde durmayıp şehri yağmalamaya başlamaları üzerine galeyana gelen ahâlî ellerine geçirdikleri taş ve sopalarla İran askerinin üzerine saldırıp onları şehir dışına atmaya muvaffak oldular.⁵⁵ Diğer yandan Nadir Şah Musul'a yakın bir mevkiye karargâh kurup, şehrin etrafında 12 tabya ile bir takım metrisler yaptırmış ve Musul müftüsüne bir mektup göndererek boşuna kan dökülmeden Musul'un teslimini istemişti. Vali Hüseyin Paşa'nın halkı Kızıl Câmî'ye toplayarak durumu anlatmasına rağmen, halkın şehri müdafaa kararı aldığı görülmüş, bunun üzerine Hüseyin Paşa, Musul surlarını tamir ettirmiş ve şehrin etrafında hendekler kazdırmıştı.

Nadir Şah'ın top ateşi ile hücumla geçtiği taaruz altı gün sürdü. Fakat Musul halkının şiddetli direnişi karşısında netice alamayacağını anlayan Nadir Şah geri çekilmek zorunda kaldı.

Diğer taraftan Musul vâlisi ve cebhe seraskeri olan Hasan Paşa aşiret ve oymak beylerini yanına alarak önce Bana Hâkimi Salih Han'ı mağlup, Bana'yı da tahrip etmişti.

⁵⁴ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 115.

⁵⁵ Danişmend, **a.g.e.**, s. 113.

Hasan Paşa'nın daha sonra Sine Hâkimi Hüsrev Han kumandasındaki İran ordusuna karşı sevkettiği Carhçı Mehmed Paşa da parlak bir zafer kazanmıştı (1777).⁵⁶

1771 senesinde Musul şehrinde büyük bir karışıklık ortaya çıktı. Musul Vâlisi Abdülfettah Paşa'nın Trablus vilâyetine gitmesi üzerine yerine vekil tayin olunan amcası Ahmed Ağa'ya karşı bazı aşiret reislerinin isyana teşebbüs etmeleri Musul halkını iki fırkaya ayırdı. Halkın bir kısmı Ahmed Ağa'yı, bir kısmı ise aşiret reislerini desteklediler. Bu iki fırka arasında meydana gelen çatışmalar esnasında çok sayıda kadın ve çocuk katledildi.

Daha sonra vali tayin olunan Abdülcemizâdelerden Mehmed Emin Paşazâde Süleyman Paşa memleketin içinde bulunduğu halin ıslâhına gayret sarf etmiş ve iyi sonuçlar almıştı.

1809 yılında Vali Ahmed Paşa ile ahâlî arasında bazı şahısların gayretleri ile ortaya çıkan ihtilaf neticede şiddete dönüştü ve Ahmed Paşa ahâlî tarafından katledildi. Hadisenin İstanbul'da duyulmasından hemen sonra harekete geçildi ve Abdülcemizâdelerden Mahmud Paşa'ya Musul vâliliği verilerek olay kısa sürede bastırıldı.⁵⁷

1834 yılında Musul Vâliğine getirilen İnce Bayraktarzâde Mehmed Paşa ilk olarak, İmâdiye mutasarrıflığı görevinde bulunup, devlete karşı istiklâl dâvasına kalkışan Kürdî İsmail Paşayı Musul ahâlîsinden topladığı askerler ile mağlup etti.

Diğer yandan Revanduz'da devletten ayrı hareket eden Revanduz beyini ve bölgede zaman zaman isyana kalkışan aşiretleri ıslâh için görevlendirilen Reşîd Paşa, Bağdad Vâlisi Ali Paşa ve Musul Vâlisi Mehmed Paşa ile birlikte Revanduz'a gidip isyancı beyi tutuklayarak Bağdad'a götürmüştü.⁵⁸

⁵⁶ Karal, **a.g.e.**, s. 78.

⁵⁷ Danişmend, **a.g.e.**, s. 120.

⁵⁸ Karal, **a.g.e.**, s. 81.

Osmanlı Devleti'ne itaat etmek istemeyen Şammâr aşireti ve Sincar'da bulunan Yezidîleri tekrar itaat altına almak için fitne çıkarıcıların tesbit edilip cezalandırılmaları gerekiyordu. Besire denilen mevkide Şammâr aşireti şeyhleri ele geçirilerek mal ve eşyalarına el konulup Musul'a gönderildiler. Daha sonra Mardin muhasara altına alındı ve isyancılar altı haftalık direnişten sonra teslim olmak zorunda kaldılar.

1850 yılında Musul eyaleti mutasarrıflık, 1862 yılında da Kerkük sancak olarak Bağdat'a bağlanmıştır. 1878 yılında Musul tekrar vilâyete tahvil olunarak Kerkük (Şehr-i Zor) da Musul vilâyetine ilhak edilmiştir.⁵⁹

2.2.3. I.Dünya Savaşı'nda Irak'ın İngilizler Tarafından İşgali

Osmanlı Devleti, Musul petrol bakımından değerini 1890'da ikinci Abdulhamit'in yaptırmış olduğu araştırmalar sonunda anlamıştır. 1890 ve 1898 yılında çıkardığı özel fermanlarla Musul ve Bağdat petrol sahalarını "Memalik-i Şahane" (özel mülkü) haline getirerek, kaybını engellemek istemiştir.⁶⁰

II. Abdülhamit döneminde Mezopotamya bölgesinde araştırma yapmak için izin talep edenlerin sayısının her geçen gün arttığı görülür. Araştırma yapmak isteyenlerin kimi arkeolog, kimi biyolog sıfatını kullanmaktadırlar. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Evrakı Arşivinde bu konu ile ilgili pek çok belgeye rastlamak mümkündür. Mezopotamya'da Araştırma yapanların faaliyetleri Yıldız istihbaratı tarafından da takip edilmiştir. II Abdülhamit, oğlu olan Kalust Selkis Gülbenkyan'ı Musul Vilayetine göndererek bölgede araştırma yapılmasını istemiştir. Gülbenkyan, yaptığı araştırmaların sonuçlarını 1890 yılbaşlarında Osmanlı Madenler Bakanlığına bildirir yapılan araştırmaya göre Musul ve Bağdat vilayeti hudutlarında zengin petrol yatakları bulunmaktadır.

⁵⁹ Bostan, a.g.e., s. 61.

⁶⁰ Vasfi Şenözen, **Osmanoğullarının Varlıkları ve II. Abdülhamitin Emlakı**, TTK, Ankara 1982, s. 56.

Osmanlı Devleti, bu dönemde İngiltere ve diğer devletlere karşı bir denge unsuru olarak Almanya'ya yaklaşmıştı. Almanya ise Osmanlı topraklarını ekonomik Pazar olarak görmüş, İngiltere ile olan rekabetinden dolayı olası bir savaş halinde İngiltereyi sömürgelerine giden yollarda güç durumda bırakmak için Osmanlı Devletine yaklaşmıştı. Söz konusu yakınlaşma siyaseti sonucu Almanya'ya Berlin -Bağdat demiryolu yapım İmtiyazı ile birlikte petrol ve maden araştırması iznide vermişti.⁶¹ 1904 yılında Alman Deutche Bank (A. Demiryolu Şirketi) bir yıl süreyle Musul ve Bağdat'ta petrol arama izni almıştır.⁶² 1912'de Almanya ve İngiltere dışında ABD'de Musul Kerkük petrolleriyle ilgilenmeye başlamıştı. İngiltere Almanlarla işbirliği yaparak ABD'nin bölge petrollerinden uzak tutmaya çalışmıştır.⁶³

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na resmen girmeden evvel İngilizlerin Basra körfezi'nden Irak'ı istilâ için Hindistan'da hazırlık yaptıkları yolunda istihbarat alınmaktaydı. 1914 Ekim ayında, Basra körfezindeki Abadan petrol tesislerini korumak için Bombay'daki 6. İngiliz Fırkası'nın 16. Piyade Livası vazifelendirilmişti. Yavuz ve Midilli gemilerinin Sivastopol ve Odesa'yı bombalamasıyla meydana gelen durumdan sonra İngiltere 1914 Kasım ayında Osmanlı Devleti'ne harp ilan ederek zikrolunan birliklerine hareket emri verip Şattularap ağzındaki Fav mevkiini işgal etti.⁶⁴

Irak ve Havalisi Kumandanı Cavit Paşa, Bağdad'tan iki taburu ve Bedre'den de bir taburu Basra'ya sevk ederek, İngiliz gambotlarının Şattularap nehrinden ilerlemelerini engellemek için Basra'nın güneydoğusunda bir set yaptırmıştı.

İngilizler 14-15 Kasım 1914 tarihleri arasında Seyhan civarındaki Osmanlı mevzilerine taarruz ederek burayı işgal ettiler. Bunun üzerine Basra'yı müdafaa imkanı kalmadığını anlayan Osmanlı kuvvetleri 19-20 Kasım'da Basra şehrini boşaltarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Şehrin ileri gelenlerinden bazılarının Basra'nın Türkler

⁶¹ Leonard Mosley, **Petrol Savaşı**, (Çev. Halim İnal), İstanbul 1975, s. 48.

⁶² Kemal Melek, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu**, İstanbul 1983, s. 13.

⁶³ Mosley, **a.g.e.**, s. 47

⁶⁴ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1984, s. 98.

tarafından boşaltıldığını haber vererek İngilizleri işgal için şehre davet etmeleri üzerine Basra, İngiliz birliklerince işgal olunmuştur. Basra'dan çekilen Osmanlı kuvvetlerinin bir kısmı Sevkulsuyuh istikametinden Fırat vadisine diğer bir kısmı Şattularap üzerinden Kurna'ya doğru çekildiler. Bu üzücü durum İstanbul'da büyük bir teessür uyandırmış, Irak ve havalisi Kumandanı Cavit Paşa Irak askerlerinin cesaret ve metanet göstermediklerinden şikayetle ısrarla Türk askeri talep etti. Hem bu isteğin yerine getirilmesi hem de Basra'nın geri alınmasına hazırlık teşkili gayesiyle İstanbul'dan iki piyade, iki makinalı tüfek bölüğü ile Halep civarındaki 12. Kolordunun 35. Fırkası'ndan bir alay piyade ve bir makinalı tüfek bölüğünün Irak cephesine sevki emrolunmuştu.⁶⁵

Erkân-ı Harbiye Reisi Enver Paşa, Irak'ta yerli halktan oluşturulacak mücahitlerle İngiliz işgaline karşı mücadele etmek düşüncesiyle Arabistan'da bulunan İbn Suud ve İbnürreşîd'e memurlar ve hediyeler gönderdi. Basra Mebusu Talib Bey'i de bu işe memur tayin etti. Fakat gelişmeler Enver Paşa'nın planladığı gibi olmamış, İngilizler 9 Aralık 1914'de Korna'yı da işgal etmişler ve burada bulunan 38. Fırka Kumandanı Albay Suphi Bey ile 45 subay ve 989 er esir düşmüştü. Bunun üzerine Dâhiliye Vekaleti'nde aşiret ve muhacir işleriyle meşgul Kurmay Binbaşı Süleyman Askerî Bey Irak'a gönderildi.⁶⁶

Süleyman Askerî Bey de Enver Paşa gibi İngiliz kuvvetlerine karşı aşiret ve mücahitlerden müteşekkil birliklerle karşı koyabileceği fikrindeydi. Bu arada İngilizler Irak'taki 6. İngiliz Fırkası'nın gücünü az bulduklarından Mısır'dan 12. İngiliz Fırkası'nı da Irak'a sevk etmişlerdi.⁶⁷

Cavit Paşa, Korna'nın İngilizlerin eline geçmesine yolaçan savaş hakkındaki raporunda aşiret neferlerinin kaçmaları, Arap askerlerinin silahlarını terk etmeleri ve Türk askerlerinin azlığı sebebiyle savaşı kaybettiklerini ve iki taburla Şatra-Ammare hattına çekildiğini beyan etmektedir.

⁶⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 102.

⁶⁶ Armaoğlu, a.g.e., s. 103.

⁶⁷ Melek, a.g.e., s. 20.

Ocak 1915 tarihinde Süleyman Askerî Bey, yarbaylığa terfien Cavit Paşa'nın yerine Irak ve havalisi Kumandanlığı'na tayin olundu. Süleyman Askerî Bey Zübeyr Muharebesi'nde (20 Ocak 1915) ayağından yaralandığı halde kumandayı terk etmedi. Fakat her ihtimale karşı Askerî Bey yerine 1. Kuvve-i Seferiye Kumandanı Yarbay Kâzım Karabekir'in acele Bağdad'a gitmesi emrolunmuştu.⁶⁸

Askerî Bey İngilizlerin her halükarda Basra'dan atılabileceğine inanarak hazırlıklarını hızlandırdı. 12-14 Nisan 1915 tarihinde Suaybe Bercisiyye ormanlığı etrafında meydana gelen çarpışmalarda İngilizlerin üstünlük sağlamaları üzerine intihar etmiş, yerine Albay Nureddin Bey tayin edilmişti. Bu harekattan sonra Ammare ve Nasıriyye düşmüş, böylece İngilizlere Bağdad yolu da açılmıştı.

Eylül 1915'de Bağdad vilâyetinin kaza merkezlerinden ve büyük bir askerî ehemmiyete sahip olan Kutu'l-Ammare'nin, başında General Townshend'in bulunduğu İngiliz birliği tarafından düşürülmesi Bağdad'ı büyük bir tehlike ile karşı karşıya bırakmıştı.⁶⁹

Kutu'l-Ammare'nin İngiliz kuvvetlerinin eline düşmesinden sonra General Townshend, Bağdad'a doğru yürüyüşe geçti ise de Selmanpak'da Türk kuvvetlerince karşılanarak (22-23 Kasım 1915) büyük bir bozguna uğratılmış, kuvvetlerinin üçte birini kaybetmiş bir halde Kutu'l-Ammare'ye geri çekilmek zorunda kalmıştı. İngiliz birliklerini kurtarmak için bir İngiliz kolordusunun Basra'dan kuzeye doğru gönderildiğini haber alan Enver Paşa Çanakkale'deki İngilizlerin çekilmesinden istifade ederek buradaki 2. ve 6. Piyade fırkaları'yla Müstakil Süvari Livası'ndan oluşmak üzere 13. Kolordu teşkili ile bir kısım birliklerin Bağdad'a sevki ve Mareşal Von der Goltz Paşa'nın 6. Ordu Kumandanı sıfatıyla Bağdad'ta işe başlamasını emretmişti. Bununla beraber 18. Kolordu'nun da hemen Hasankale'den Bağdad'a sevk edilmesi ve 9. Kolordu Kumandanı Vekili Miralay Ali İhsan

⁶⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 105.

⁶⁹ Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım- Birinci Dünya Harbi**, c. II, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 78.

Bey'in 13. Kolordu Kumandanı tayin olunarak acilen Bağdad'a hareket etmesi tebliğ edildi.⁷⁰

Kutu'l-Ammare'ye kapanmış bulunan İngiliz işgal kuvvetleri, Von der Goltz Paşa'nın idaresi ve Ali İhsan Bey'in kısa zaman zarfında düzensiz bulunan Osmanlı birliklerini disipline ederek ortaya koyduğu taktik neticesinde çok az zayıyla perişan edildi. 7 Mart 1916'da başlayan çarpışmalar Sabis mevkiinde yoğunlaşmış, sadece İngilizler bu mevkide o gün 1000 ölü bırakmışlardı. Harekat üç gün devam etti. Üstün idare ve disiplin anlayışı ile hareket etmenin sonucu zafer kazanılmış, İngilizler binlerce ölü ve yaralının yanında önemli miktarda silah ve mühimmatlarını terk ederek doğuya doğru çekilmişlerdi. Bu savaşta Türk kuvvetlerinin zayıyatı 268 şehit ve 962 yaralı olarak tesbit edilmişti.⁷¹

Martta Zemzir Muharebesi'nde Sabis zaferinin tesiri ve coşkusu hemen kendini göstermiş, İngiliz kuvvetleri ellerinde bulundurdukları tepeleri terk ederek geri dönmüşlerdi. Zemzir yenilgisi İngilizlerin iyice zayıflamasına sebep olmuş, alınan tedbirler neticesi Kutu'l-Ammare'de kapalı bulunan İngiliz kuvvetleri açlığa maruz kalmış, uçakla erzak temini yoluna gitmişlerse de erzaklar Türklerin eline geçmişti. Bunun üzerine ihtiyaçlarını Dicle nehri üzerinden gemiyle tedarik etmeyi denedilerse de içerisinde 5000 Askeri iki ay besleyecek miktarda erzak bulunan gemi, Türk askerleri tarafından ele geçirilmişti. Townshend, erzak yetiştirme operasyonunun fayda vermediğini görünce 25 Nisan 1916 günü 6. Ordu Kumandanlığı'na teslim şartlarını müzakere etmeyi teklif etti. 26 Nisanda başlayan müzakereler neticesi 29 Nisanda 5 general, 481 zabıt ve 13100 den ibaret olan İngiliz kuvvetleri kayıtsız şartsız teslim olmayı kabul ettiler.⁷²

İngiliz kuvvetlerinin teslimi ile bölgede Türkler lehine kurulan dengeden fazla istifade edilemedi. Yaz sıcaklarının başlamasından dolayı İngilizlerin yeni kuvvetler temin etseler bile uzun müddet harekete geçemeyecekleri fikrinden yola çıkılarak Enver Paşa'nın

⁷⁰ Sabis, **a.g.e.**, s. 79.

⁷¹ Sabis, **a.g.e.**, s. 85.

⁷² Tefvik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genel Kurmay Yayınları, Ankara 1962, s. 78.

emri ile 13.Kolordu'nun 6. Fırkası Bağdad'dan İran sınırına sevk olduğu gibi bununla iktifa edilmeyerek Dicle boyunda yalnız 18. Kolordu'nun 51. ve 52. fırkaları ile 35. ve 45. fırkaları bırakılarak 13. Kolordu'nun 2. Piyade fırkası ve Müstakil Süvari Livası Kutu'l-Ammare cephesinden İran'a gönderilmişti. Mühim miktarda kuvvetin İran'a sevk edilmesine gerekçe olarak İngilizlere yardım maksadıyla İran'dan Hanikin'e doğru ilerleyen Rus Baratof Kolordusu'nun durdurulması gösterilmiş, böylece bölge Osmanlı güçlerinden arındırılmış, önemli geçitler ve kavşak noktalarının kontrolü zayıflamıştı. İngilizler bölgede doğan bu boşluğu iyi değerlendirerek Basra'da beklettikleri Hindistan kuvvetleriyle ileri safta bulunan birliklerini takviye ettikleri gibi daha çetin şartlar için erzak ve mühimmat tedarikine başladılar ve çok geçmeden Bağdad 11 Mart 1917 tarihinde İngiliz kuvvetleri tarafından hiçbir mukavemetle karşılaşmadan işgal edildi.⁷³

Bağdad'ın kolaylıkla işgal olunması İngilizlere moral kazandırmış, bir yıl önce uğradıkları felaketin üzerlerinde bıraktığı tesiri bertaraf ederek Irak'taki dengeyi lehlerine döndürmeyi başarmışlar ve daha ileri giderek 7 Mayıs 1918'de Kerkük'ü de rahatlıkla ele geçirmişlerdi. Bütün bu hadiseler üzerine İttihat ve Terakki hükümeti Ekim 1918 tarihinde istifa etti. Talat, Enver ve Cemal Paşalar ülkeyi terketmek zorunda kaldılar. İttihat ve Terakki Komitesi'nden yönetimi devralan Yaver-i Ekrem Ferik Ahmet İzzet Paşa, sadrâzam sıfatıyla başkumandanlık ve Erkân-ı Harbiye riyasetini de uhdesine aldı (14 Ekim 1918) ve hükümet ilk iş olarak mütareke yapmaya teşebbüs etti. Bu arada 13. Kolordu komutanı olan Ali İhsan (Sabis) paşa, ağustos 1918'de 6. ordu komutanlığına tayin edilmişti. İngilizler 23,25 ve 30 Ekim 1918'deki taaruzlarıyla Musul'a doğru ilerlemiş, 6. ordu büyük kayıplar vermişti.⁷⁴ M. Kemal Atatürk, bu konuyu değerlendirirken "... İşte bu hal Musul vilayetinin ziyasını intac etti. Yoksa Musul bizde kalırdı" sözleriyle yenilginin sonucu Musul'u işgalini kolaylaştırdığını ifade etmektedir.⁷⁵ Kutu'l-Ammare'de muhasara edilmesinden dolayı teslim olmayı kabul eden ve Büyükada'ya getirilen General Townshend'in aracılığıyla İngiltere'ye müracaat edilerek Limni adasının Mondros Limanında bulunan Agamennon

⁷³ Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s. 79.

⁷⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara 1973, s. 163.

⁷⁵ Atatürk, M Kemal, **Nutuk**, 14. Baskı, c. II, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1931, s. 668

ismindeki İngiliz zırhlısında mütareke şartları görüşüldü. Müzakerelerde İngiltere'yi Akdeniz Başkomutanı Visamiral Arthur Calthorpe ve Osmanlı Devleti'ni Bahriye Nazırı Rauf, Hâricîye Müsteşarı Reşat Hikmet ve Erkân-ı Harp Kaymakamı Sadullah beyler temsil etmişti. 30 Ekim 1918 tarihinde imza olunarak onaylanan Mondros Mütarekesi, 25 maddeden meydana gelmektedir.⁷⁶

Ordu 31 Ekim 1918 öğleden sonra geçerli olmak üzere mütareke akdedildiğine dair emri, Erkân-ı Harp Riyaseti'nden aldığı zaman İngilizlerin ağır baskısı altında bulunduğundan mütarekeyi olumlu karşılamış ve birliklerde ferahlama meydana gelmişti. Çünkü ordu, imzalanan mütareke ile İngilizlerin askerî hareketlerini tatil edeceklerini ve 6. Ordu'nun elinde bulunan hattı geçmeye teşebbüs etmeyeceklerini zannediyordu. Mütareke emrinin alınması Zaho istikametinde başlayan geri çekilmenin durdurulmasına imkân vermiş, Musul'dan Zaho'ya doğru geriye yollanan karargâhın ikinci kademesi ve bazı geri hizmet birlikleri tekrar Musul'a getirilmişti. Cerablus Müfrezesi vasıtasıyla demiryolunun Cerablus bölgesinde sökülmesinden vazgeçilmiş ve Musul-Derbesiye arasındaki 6. Depo Alayı, Sincar Müfrezesi'nin yerine bırakılmıştı.⁷⁷

Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa mütarekeye uyulması için bir taraftan kendi birliklerine uyarıcı emirler verirken diğer taraftan da İngilizlerle görüşme ve protokol yolları aramaktaydı. Bu sırada 6. Ordu birlikleri Rakka- Deyr-i Zor- Miyadin- Sincar- Tel'afet- Hamamalil- Büyük Zap mansıbı- Güveyr köprüsü- Dibeke- Kadıhane- Taktak- Çemçemâl- Süleymaniye- Halice hattı üzerinde bulunmaktaydı. 6. Ordu'nun karşısındaki İngiliz kuvvetleri ise Ane- Elhaza- Gayyare kuyuları- Altınköprü- Kerkük- Tuzharmatu- Salâhiye- Hanikin hattında bulunuyordu.

Ali İhsan Paşa mütareke üzerine, düşmanlığın ortadan kaldırılması gerekçesiyle barışa kadar, oldukları yerde kalmalarını ve iki taraf arasındaki arazinin tarafsız bölge sayılmasını mektupla General Marshall'a teklif etti, Marshall da cevap olarak mütarekenin yedinci maddesine göre lüzum gördüğü stratejik noktaların işgal hakkına haiz olduğunu, on altıncı

⁷⁶ Bıyıklıoğlu, a.g.e., s. 81.

⁷⁷ Melek, a.g.e., s. 22.

maddeye göre de Irak'ta bulunan Türk birliklerinin teslimi gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine Ali İhsan Paşa da müttefiklerin emniyetini tehdit edecek hiç bir durum olmadığından yedinci maddenin tatbikinin mümkün olmadığı, Irak sınırının çatışmalar yoluyla değil, diplomatik yolla tesbit olunması gerektiğini ve birliklerin teslimi hakkındaki teklifin kabul olunamayacağı beyânında bulundu.

İngilizler 1 Kasım 1918 günü ahâlîye zulüm yapıldığı iddiasıyla Gayyare'den Musul'a 20 km. mesafedeki Hamamalil'e kadar ilerlemişler ve yapılan protesto üzerine İngiliz Irak İleri Kıtaları Komutanı General Cassel harekâtı durdurmuştu. Cassel, mütarekeden haberi olmadığından dolayı harekâtı başlattığını ve Hamamalil'i terk etmeyeceğini bildirdi. Ayrıca 2 Kasım'da Musul'u işgal etmek için emir aldığını ve Türk birliklerinin beş mil geriye çekilmelerini, asayişini temin için bir Türk muhafız birliğinin Musul'da bırakılmasını da Ali İhsan Paşa'dan rica etti. Ali İhsan Paşa mektubu getiren Yarbay Listman'a mütarekede Musul'un işgali için bir hükmün bulunup bulunmadığını bilmediğini, bir karışıklığa meydan vermemek için kıtaları Musul'un iki kilometre güneyine çekebileceğini, İngilizlerin de Türk kıtalarından 5 kilometre daha uzakta bulunması gerektiğini ve Musul'un tahliyesi hakkında bir emir gelirse o vakit dostça tahliye işini konuşabileceğini söyleyip ardından da bu durumu İstanbul'a bildirmişti.⁷⁸

Bütün bu iyi niyetli temennilere ve davranışlara rağmen İngilizler, 3 Kasım 1918 günü başlattıkları ileri harekâta, Musul köprüsünün doğu kısmını ve şehrin kuzey ile batı çıkış noktalarını tutmak suretiyle devam ettiler. General Cassel de Musul'daki Alman konsolosluk binasına yerleşip, Dicle'nin doğusunda ve Musul'da bulunan Türk kıtalarının yerlerinde kalmalarını istedi. İngiliz generalinin bu istekleri mecburî olarak kabul edilmiş, bu suretle 3 Kasım 1918'de Musul şehrinde Türk ve İngiliz birlikleri birlikte bulunmaya başlamışlardı. Aynı gün General Marshall'ın Bağdad'tan yazdığı mektubu getiren General Cabel, General Cassel'in söylediklerini tekrar ederek teslim meselesini konu edince, Ali İhsan Paşa sertleşerek “teslim meselesini kesinlikle reddederim, ben intihar eder, kıtaları size teslim etmem” diyerek konunun önemini ortaya koymuştu.

⁷⁸ Sabis, **a.g.e.**, s. 88.

Kasım'da Musul'a giren İngilizler o günden beri şehirden, hiç bir Türk kıtasının ve nakliye kafilesinin çıkmasına izin vermeyip, Musul ve civarında Hıristiyanlara tecavüzde bulunulması ve bu tecavüzlerin devamı halinde Musul'u işgal edeceklerini ileri sürdüler. Bir taraftan da 6. Ordu bölgesindeki İngiliz esirlerinin durumunu yerinde görmek üzere bir İngiliz subayının Nusaybin, Demirkapı ve Nimetli'de yaptığı incelemelere dayanarak General Fanshawe orduya yazdığı raporda Türk ordusunun elindeki İngiliz esirlere iyi bakılmamış olduğunu ileri sürerek, barış şartlarının ve ellerindeki Türk esirlere yapılacak muamelenin Türk tarafının tutumuna bağlı olduğunu söylemişti. İleri sürülen bu iddialar aslında Musul'un işgali için aranılan bahanelerden başka bir şey değildi.

Kasım 1918 günü İngiliz Irak Ordusu Başkomutanı General Marshall, 1. İngiliz Kolordusu Komutanı General Kop, 18. Tümen Komutanı General Fanshawe, Irak Siyasî Memuru Yarbay Wilson ve 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'nın da iştirakıyla İngiliz karargâhında uzun tartışmalar yapıldı. General Fanshawe, Musul'u işgal için aldığı emrin açık olduğundan bu emri yerine getirmeye mecbur olup, buna itaat edilmediği takdirde Musul'a zorla gireceğini ve bu takdirde mütarekeyi 6. Ordu'nun bozmuş olacağını ve o zaman her türlü harekât ve icraatta serbest kalacağını söylemiş ve Ali İhsan Paşa da durumu İstanbul'a rapor halinde bildirmişti. Aynı günün akşamı General Marshall yine çok ağır şartları ihtiva eden bir yazıyı Ali İhsan Paşa'ya gönderdi. Ali İhsan Paşa yazıyı okuduktan sonra Osmanlı Harbiye Nezâreti'ne istifasını verdiğini, yerine başka birisinin tayin edilinceye kadar İngilizlerle müzakerelere ordu kurmay başkanının katılacağını ve en kıdemli yetkili olan 2. Tümen komutanının kendisine vekâlet edeceğini söyledi. Bu davranış karşısında Marshall, Ali İhsan Paşa'nın 8 Kasım 1918 günü Musul'u terk etmesini, aksi takdirde mütarekenâmenin on altıncı maddesini tatbik edeceğini bildirdi.⁷⁹

Ali İhsan Paşa bir taraftan tahliye için genel karargâhtan emir beklemekle beraber diğer taraftan verilen müşterek kararın protesto altında tatbikine geçilmesi için gerekli emri vermişti. Ordu ise 15 Kasım 1918 gününe kadar diplomatik yollardan yapılacak teşebbüsler neticesi Musul'u boşaltmamayı ümit ediyordu.

⁷⁹ Ziya Arif Sirel, "İngilizler Musul'u Nasıl Aldılar", **Yakın Tarihimiz**, c. I, 1962, s. 122.

Müşterek kararın yürürlüğe gireceği 8 Kasım'da İngilizler 6. Ordu'yu güç durumda bırakmak ve çekilmeyi kolaylaştırmak için tecavüzlere başlamışlar, aynı gün bir İngiliz kıtası hükûmet konağındaki Türk bayrağını indirerek yerine İngiliz bayrağı çekmiş ve şehirdeki bütün Osmanlı bayrakları da gönderden indirilmişti. Musul'daki uçaklara ve telsiz telgraf istasyonu ile cephaneliklere el konulmuş, sonuçta bütün baskılara rağmen Musul'un boşaltılmasına başlanmış, bir piyade taburu ile iki batarya ve bir kısım ağırlıklar Musul'dan Nusaybin'e doğru yola çıkarılmıştı.⁸⁰

Ali İhsan Paşa, Dadaylı Halit Bey ve 2. Tümen Kumandanı Aşir Bey'i 15 Kasım gününe kadar kalmak üzere Musul'da bırakarak 9 Kasım'da Nusaybin'e hareket etti. Aynı gün İstanbul'dan Musul'u tahliye emri alınmış ve Binbaşı Halit (Akmansu) İngiliz karargâhına giderek Musul'un boşaltılması için gereken emri aldıklarını, General Marshall ile kararlaştırıldığı gibi boşaltmaya devam edileceğini tebliğ etmiş, 15 Kasım 1918 öğleye kadar da Osmanlı kıtaları Musul'u terketmişlerdi. Süleymaniye ve Revanduz'daki kıtaların bu tarihten sonra Anadolu'ya geçmelerine izin verilmişti.⁸¹

İngilizler, Musul vilâyetinin bir çok kazalarının boşaltılmasında iki taraf arasında kararlaştırılan şartlara uymayarak depolardaki silah ve yiyeceklere el koymak ve bir an evvel vilâyeti işgal etmek maksadıyla buradaki Türk kıtalarını çıkarmaya çalışarak, Semil, Zaho, Tel'afet, Hokne ve Üveynat gibi depoları işgal ettiler.

Aşir Bey ile İngilizler arasında yapılan en son antlaşmaya göre tahliye işleminin 30 Kasım 1918 tarihine kadar devam etmesi kararlaştırıldı. Diğer taraftan İngilizler Musul vilâyetindeki bütün Türk memurlarını vazifelerinden alarak vilâyet sınırı haricine çıkardılar. Ayrıca Musul ve Bağdad ahâlîsinden henüz terhis olunmamış erler terhis olunarak istek üzerine bunların isim listeleri İngilizlere verildi.

Kasım 1918'de Şeyh Mahmud isminde bir şahıs ahâlîsinin büyük çoğunluğu Türk olan Süleymaniye, Kerkük, Tuzhurmatu, Kifri, Zaho, Bana, Revanduz, Duhok, Nebiyunus,

⁸⁰ Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s. 84.

⁸¹ Bıyıklıoğlu, **a.g.e.**, s. 85.

Erbil, Altınköprü ve Sina'yı nüfuz sahası içine alan İngiliz himayesinde bir “Kürt Hâkimliği” kurmuştu. İngilizler bu bölgede Türkçe konuşmayı dahi yasaklamışlardı.⁸²

Dünya Savaşı'nın neticesinde Almanların müttefiki olan Osmanlı Devleti mağlup ilân edilerek elde kalan son Anadolu topraklarının büyük bir kısmı da işgale maruz kalmıştı. Nihayet 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'a emperyalist devletlerin askerleri çıkmış ve payitaht işgal olunmuştu. İstanbul'un işgali üzerine Meclis-i Mebusan fesh olundu ve üyelerinin bir kısmı İngiliz askerlerince tutuklanarak sürgüne gönderildi. Bu sırada kaçabilen mebuslar, Anadolu'ya geçip yurdun dört bir tarafından gelen milletvekilleri ile beraber, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni oluşturarak Mustafa Kemal liderliğinde Millî Mücadele'nin organize ve idaresini üstlendiler.⁸³

2.2.4. Misak-ı Milli Kapsamında Musul ve Kerkük'ün Durumu

28 Ocak 1920'de Meclisi Mebusan'ın gizli bir oturumunda gündeme getirilerek bütün milletvekilleri tarafından kabul edilen ve imzalanan Misak-ı Mili; milli ve bölünmez bir Türk vatanının sınırlarını, Mili mücadelenin ana ruhunu, Türk dış politikasının ana hedeflerini, devletin bağımsızlığını, milletin geleceği ve devamlı bir barşın sağlanması için yapılabilecek en son fedakârlıkların tespit edildiği bir belgedir.⁸⁴

İşte bu belge tarihe “Misak- Milli”, “Ahd-ı Milli Beyannamesi”, “Ahd-ı Peyman”, “Peyman- Milli”, “Ahd-ı Milli Esasları” yani milli yenim, milli and, milli sözleşme olarak geçmiştir.

Misak-ı Milli programını ilk olarak kimin hazırladığı yönünde farklı iddialar öne sürülmektedir. Bununla birlikte asıl metnin, M. Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye azaları tarafından 1920 nin ocak ayında kaleme alındığı bilinmektedir.

⁸² Armaoğlu, a.g.e., s. 134.

⁸³ Armaoğlu, a.g.e., s. 135.

⁸⁴ Mehmet Gönübol - Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara 1989, s. 12.

Misak-ı Milli için esasının Erzurumda doğduğu, Sivas'ta geliştiği Ankara'da kaleme alındığı İstanbul'da son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında nihai şekline kavuşturularak kamuoyuna açıklandığı ve TBMM tarafından kabul edilerek uygulanmaya çalışıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Misak-ı Milli,giriş kısmı ile altı maddeden oluşmaktadır. Burada yer alan madde ve hükümleri ayrı ayrı değerlendirdiğimizde ise şu hususlar açıkça anlaşılmaktadır:⁸⁵

Misak-ı Milli ile 30 Ekim 1918 tarihinde, imzalanan Mondros mutarekesi sırasında Osmanlı Devletinin elinde bulunan her yerin Türk sınırının içinde kalması (1. madde),

Mütarekenin çizdiği sınırların dışında kalan yerlerdeki Osmanlı- İslam çoğunluğunun geleceğini kendisinin belirlemesi, (1. madde),

İşgal altında bulunan ve nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Elviye-i Selase (2. madde), Batı Trakya (3. madde) vd. Toprakların mili sınırlara dahil edilmesi (2. ve 3. madde),

İstanbul şehri, Marmara Denizi ve Boğazlar üzerinde Türk hakimiyetinin sağlanması ve Boğazlardaki geçişlerin Türk Devletinin onaylayacağı tarzda düzenlemesi (4. madde),

Esaret altında kalan soydaşlarımıza azınlık haklarının temin edilmesi ve azınlıklara (milletler arası antlaşmalarda öngörülen hakların dışında) imtiyazların verilmemesi (5. madde),

Devletimizin, siyasi, adli, iktisadi, mali vd. alanlarda tam bağımsızlığa kavuşması (6. madde).

Atatürk, Misak-ı Milliye “ *Milletin emelleri ve maksatlarının kısa bir programı*”⁸⁶ olarak tarif etmiştir.

⁸⁵ Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, c. I, Ankara 1969, s. 42.

⁸⁶ Atatürk, M Kemal, **Nutuk**, c. I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1981, s. 360.

M. Kemal Paşa 28 Aralık 1919 tarihinde verdiği bir koferansta, Mondros Mütarekesinin imzalandığı 30 Ekim 1918 tarihinde, Türk kuvvetlerinin hakimiyetinde bulunan yerlerin milli sınırlarımızın dahilinde olduğunu ifade etmiştir. Bu konuşmasında Erzurum ve Sivas kongrelerinde belirlenen yeni Türkiye'nin güney, güneydoğu sınırlarından şu şekilde bahsetmiştir.⁸⁷

“ Osmanlı İmparaorluğunun muharebeden evvelki hududu malumunuzdur. Harbi Umuminin neticesi bir takım fedakarlık ihtiyarına(yapmama) devletimizi mecbur kılıyor, buna nazaran devlet için milli yeni bir hudut kabul etdik. Bu hudut beyannamemizin, maddesinde musarrahtır(açıklanmıştır). Teferruat itibariyle bilmeyenler olabilir. Ve bittabi (tabiatıyla) ma'zur durlar. Bu hudut tabassul ederken (oluşurken) işin içinde bulunduğumdan bunu da arz edeceğim:

Mütareke akdolunduğu gün ordularımız fiilen bu hatta hakim bulunuyordu. Bu hudut İskenderun Körfezi cenubundan Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasında Cerablus Köprüsü cenubunda Fırat nehrine mülaki olur (ulaşır). Ordan Değrizor'a iner; badehu (ondan sonra) şarka tedit edilerek (uzatılarak), Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi ihtiva eder. Bu hudut ordumuz tarafından silahla müdafaa olduğu gibi aynı zamanda Türk ve Kürt Anasırı ile meskun akşam-ı vatanımızı (vatanımızın kısımlarını) tehdit eder (sınırlar). Bunun cenub aksamında Arapça mütekellim (konuşan) dindaşlarımız vardır. Bu hudut dahilinde kalan aksam-ı memalikimiz cami'a –i Osmaniye'den layenfekk bir kül (ayrılmaz bir bütün) olarak kabul edilmiştir”.

Yukarıdaki ifade değerlendirildiğinde, Misak-ı Milli'nin birinci maddesiyle, Türkiye'nin yeni sınırlarını, özellikle güney sınırını, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün, orduların durumuna göre “hatt-ı mütareke” olarak adlandırılan hattın teşkil etmesinin öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca güney sınırımız oldukça ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Burada sınırımız İskenderun Körfezi'nin güneyinden, Antakya'dan, Halep ile Katma istasyonu arasındaki Cerablus Köprüsü'nün güneyinde Fırat Nehrine uzanan ve oradan Deyrizora inen, doğuya doğru ise Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi içeren bir hat

⁸⁷ Atatürk, M Kemal, **Nutuk**, c. III, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1981, s. 1178-1186.

olduğunu ve Türk, Kürt vb. İslam unsurlarının yaşadığı bu yerlerin vatanımızın bölünmez bir parçasını teşkil ettiği vurgulanmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekillerinin, 28 Ekim 1922 tarihinde hazırladıkları mazbatada, “... *Suriye ile aramızda ta'yin edilecek hududun Misak-ı Milli'de tayin edilmiş esasat da'iresinde yani Mondros Mütarekesinin aktında Türkiye elinde kalıp ahalisi Türk olan mahaller Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne a'id olmak üzere ta'dil ve ta'yini talep eder.*”⁸⁸ şeklinde görüşlere yer verilmiştir.

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi sıfatıyla Fevzi Çakmak Paşa'nın, Hey'et-i Vükela Riyaseti'ne, Müdafa'a-i Milliye Vekaleti'ne ve cephe kumandanlarına Eylül 1922'de gönderdiği bir telgrafta; Musul mıntikasındaki Misak-ı Milli hududumuzun gerekirse silahla temin edilebileceğini, ordumuzun aşiret ve yerli Halktan oluşan birliklerle takviye edileceğini, İmadiye- Süleymaniye hattı üzerinden Musul Kerkük'e taarruz emrinin verilebileceğini ifade ederek, bu yönde hazırlıkların yapılması ve konu hakkında ilgili makamların süratle görüşlerini bildirmelerini istemektedir.⁸⁹

2.3. Türkiye Cumhuriyeti Döneminde Musul ve Kerkük

Anadolu'da işgal kuvvetlerine karşı verilen mücadelenin yanı sıra, daha önce İngilizler tarafından Mondros Mütarekesi'ne bile aykırı olarak haksız yere işgal edilen Musul vilâyetini tekrar elde edebilmek için çeşitli planlar tatbik edildi. Zaten bölge ahâlîsinin çoğunluğunun Türk ve Kürtlerden müteşekkil olması, Anadolu Türkleriyle kültürel bağların kurulmasında kolaylık sağlamıştı. Anadolu'daki gelişmeler, kısa sürede Musul vilâyetinde de bir takım hareketlerin başlamasına yol açtı ve seri ayaklanmalar patlak verdi ve İngilizler karakollarını Revanduz'dan on sekiz mil güneybatıya kaydırmaya mecbur oldular.

⁸⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye, nr. 6/42, 31.10.1338 (1922).

⁸⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye, nr. 6/42, 28. Teşrin- i Evvel.1338 (1922).

İngilizler, Musul'da uygulanacak yönetim biçimini oluşturmada yöredeki kabiliyetli, nüfuzlu insanlardan istifade etmeyi ümit etmişler, fakat halk içinde gerek İngiliz idaresine gerekse İngiliz tahakkümünde kurulacak kukla bir idareye karşı sert bir tavır sergilemişti. Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'deki Türkmenler kurulması düşünülen Kürdistan'a bağlanıp bir Kürt yönetimi altına girmek istememişler, Musul'daki Kürtler de Arap idaresini kabullenmemişlerdi.⁹⁰ Bu karışıklık içinde, İngilizlere karşı sık sık saldırılar gerçekleştirilmiş ve Yüzbaşı Salmon ve Albay Leachman adlı iki subay öldürülmüştü. Bu arada Mustafa Kemal yöredeki aşiret reisleriyle temasa geçti. Aşiret reisleri içinde müstesna bir mevkiye sahip Şeyh Ajimi el Sadûn, mütemediyen Ankara hükümetiyle temas halinde bulunmaktaydı. Araplar içinde muhtelif hiziplerin yanında Türk hâkimiyetine geri dönerek bir "Arap-Türk commonwealthı" kurmak isteyenler ile mutlak bağımsızlıkta ısrar eden gruplar da vardı.

Irak'taki İngiliz görevlileri, İngiliz yönetimi gözcülüğü altında Büyük Millet Meclisi ile görüşmelerde bulunmayı önerdiler, bu öneri, İngiliz Sömürgeler Bakanlığı'nca desteklendi. Dışişleri Bakanı Lord Curzon arada sağlam bir esas bulunmadığına değinerek bu görüşmelerin yapılmasına karşı çıktı. Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox, Kral Faysal'ın saygınlığının artırılması ve tahtının güvence altına alınması gerektiğini savundu, ayrıca Ankara hükümeti ile Fransa arasında yapılan görüşmelerle artan Fransız etkinliğini kırmak için İngiltere'nin de Ankara ile görüşmelere başlamasını gerekli gördü.

İtilâf kuvvetleri ile görüşme yapılacağını daha önceden gören Ankara hükümeti, konferans masasında kullanılabilecek kozlar sağlamak için Aralık 1921'de asker sevk edilip Revanduz ele geçirildi.

İngilizler, Büyük Millet Meclisi planları ile ilgili birçok varsayım üzerinde duruyorlar ve Mustafa Kemal'in Irak'taki İngiliz idaresini devirmek için Haziran 1922'de özel bir komite kurduğunu iddia ediyorlardı.

⁹⁰ Sirel, a.g.e., s.128.

General Townshend'in Ankara'yı ziyaret ederek Türk hükûmet yetkilileriyle görüşmesi diplomatik alanda Ankara'nın başarısı olarak addedilmiş ve İngiltere ile barış umudu doğduğu izlenimi yaratılmıştı. Fakat İngiltere'de Yunan yanlısı siyasetin mimarı Lloyd George'un, 4 Ağustos'ta Avam Kamarası'nda Ankara hükümeti aleyhine yaptığı konuşma ve Londra'ya gönderilen iyi niyet elçisi Dâhiliye Nâzırı Ali Fethi (Okyar) Bey'e Lord Curzon'un takındığı tavır İngilizlerle antlaşma umuduna büyük bir darbe indirmişti.⁹¹

Lozan Konferansı müzakereleri devam ederken Musul'daki İngiliz ve Arap birlikleri 8 Nisan 1923'te biri Şeytanboğazı diğeri Serderya istikametinden iki koldan harekete geçti. Bu vaziyet Özdemir Bey'i çok nazik bir konuma getirmiş ve Hakkârî ile irtibatı kesilmişti. Bu durumda Özdemir Bey İran'a çekilmeyi uygun bulmuş ve İran makamları silahlarına el koyarak Türk müfrezesinin Türkiye'ye geçmesine izin vermişti. Böylece 1922'de başlayan Türk askerî harekâtı son bulmuştu.

2.3.1. Özdemir Bey Müfrezesinin Kurulması

TBMM hükümeti Özdemir Bey'in görevlendirilmesinden önce de Musul Sorunu ile ilgilenmekte idi. Meclisin açılışını takip eden aylarda Kuzey Irak'ta İngilizlere karşı çıkan bir takım ayaklanmalar sırasında bölgeye olan ilgisini daha da arttırdı. Revandiz bölgesindeki aşiretlerin yardım istemeleri TBMM hükümetinin bölge üzerinde yeniden otoriteyi ele geçirmek için teşebbüslere geçmesine neden oldu. Nitekim 1920 yılında Revandiz'de ortaya çıkan bir ayaklanmada, TBMM hükümetinden yardım da istenmişti. Hatta 9 Şubat 1920 tarihli bir belgeye bakılırsa, bölgedeki aşiretler, Osmanlı hükümetine müracaat ederek memur ve asker gönderilmesini istiyorlardı⁹². Bu sırada Elcezire cephesinde zayıf bir tümen bulunmakta idi. Ancak, bir bölük (üç subay, 100 er) asker yardım için gönderilmiş; 9 Ağustos 1921 tarihinde de Binbaşı Şevki Bey Süleymaniye komutanlığına atanmıştı. Bu kuvvetin sayıca azlığı ve cephane ikmalinin güçlüğünden dolayı, zorda kalmadıkça İngilizlerle çatışmaktan kaçınılması emri de verildi⁹³. Bu emre

⁹¹ Sirel, **a.g.e.**, s. 130.

⁹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi Harbiye Gelen nr: 346095.

⁹³ Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, **Türk İstiklal Harbi**, Güney Cephesi, Ankara 1966, 266.

rağmen, zaman zaman İngiliz saldırılarına karşı konulmaktan da geri kalınmamıştır. 16 Aralık 1921 tarihinde hava desteği ile birlikte kalabalık bir kuvvetle Revandiz'e saldıran İngilizlere; aşiretlerle birlikte çeteler Babaçiçek boğazında büyük bir kayıp verdirmişlerdi⁹⁴

Mustafa Kemal Paşa ve Ankara hükümeti, Musul sorunu konusunda ortaya koyduğu kararlılığı Lozan Konferansına kadar olan süre içinde çeşitli vesilelerle göstermiştir. 1922 yılı Ocak ayında İngilizler tarafından Erbil ve Revandiz arasında bulunan ve Türkleri destekleyen Sürücü aşiretine yapılan saldırılar üzerine Mustafa Kemal Paşa, 1 Şubat 1922 tarihinde Millî Müdafaa Vekâletine çektiği telgrafta, belirtilen bölgeye bir milis birliği gönderilmesi emrediyordu⁹⁵. Böylece yetkili bir ağızdan Revandiz bölgesine asker gönderilmesi teklif edilmiş oldu. Bu sırada Revandiz bölgesinde Türkiye'ye karşı gösterilen bu ilgi, Türk hükümeti tarafından da büyük bir dikkatle izlenmekte olduğundan bölgenin takviyesine karar verildi. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay), mahalli durumu, bölgedeki aşiretleri ve aşiret geleneklerini, çeteciliği bilen bir komutan üzerinde durmuş ve nihayet, Antep'te kuva-yı milliye komutanlığı yapmış olan Milis Yarbayı, Özdemir Bey'in bu göreve atanması kararlaştırılmış⁹⁶ ve bu maksatla bir talimat da hazırlanmıştı⁹⁷. Nitekim bu sırada Musul Kerkük bölgesindeki halkın ısrarlı arzuları üzerine, bölgede daha esaslı bir harekete girişmek üzere bu hareketlerin bir komuta

⁹⁴ Sahir Üzel, **İstiklal Savaşımız Esnasında Kürtlük Cereyanları ve Irak-Revandiz Harekâtı**, Resmi Vesaike Müstenit Harp Tarihi, (Daktilo Metin) **Genelkurmay ATAŞE Başkanlığı Kütüphanesi**, İstiklal nr: 215, s. 57.

⁹⁵ Cemalettin Taşkiran, "Atatürk ve Misak-ı Milliye Ait Bir Belge", **Yeni Türkiye (Cumhuriyetin 75 inci Yılı Armağanı)**, Eylül-Aralık 1998, Sy: 23-24, c.II, s. 245-246.

⁹⁶ **Şefik Özdemir Bey**, Suriye ve Hatay'da Fransızlara karşı yapılan Milli Mücadele hareketinde büyük yararlılıklar göstermiş; Antep'in Fransızlara karşı yürüttüğü mücadeleyi idare etmiş bir milis subayıdır. 18 Mayıs 1951 yılında vefat etmiş olup Antep şehitliğine defnedilmiştir.

⁹⁷ **Sahir Üzel'e** göre Özdemir Bey'in gönderilme gerekçesi şöyle belirtilmektedir

"1. Musul ve havalisi, Türkiye tarafından Misak-ı Milli hudutları içinde gösterilmek suretiyle ilan olunmuştur. Bu hudutların ihtiva ettiği araziye geri almak milli bir gaye idi. 2. Irak'a gelmiş olan Faysal'ın faaliyetlerini önlemek işgal edilmiş araziye geri almak siyasi bir zaruretti. 3. İngilizlerin dümen suyunda giden Faysal 'm hareketine engel olmak, 4. İngiliz idaresinin otoriteyi tam dolduramaması da engellerden biri idi." Bk., **a.g.e.**, s. 66-67.

merkezinde Türk hükümeti lehine dönüştürmek için bir seferi kuvvet hazırlanması için harekete geçildi. Buna Genelkurmay karar verdi. Seferi kuvvet Musul ve çevresinde çeteciliğe önem verip, İngilizlere gaileler çıkartacaktı. Aslında bu sırada Irak'taki gelişmelere bakılırsa, Musul civarında Irak kuvvetleriyle de desteklenen İngiliz kuvvetleri, Türkiye'ye karşı ilan edilmemiş bir savaşı başlatmışlardı.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Özdemir Bey'in bölgedeki aşiretler üzerindeki nüfuzu Türk Genelkurmay'ını Musul'un kurtarılması için bazı askerî tedbirlerin alınması yolunda girişimlerde bulunmasına sevk etmiştir. Dönemin Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi bulunan Fevzi Paşa ise, Elcezire Cephesi komutanlığına gönderdiği 2 Mart 1922 tarihli şifre telgrafta Musul vilayeti dâhilinde faaliyette bulunmak üzere Özdemir Bey'in iki üç güne kadar Ankara'dan hareket edeceğini bildiriyor ve Musul'a taarruz için gerekli hazırlığın yapılmasını istiyordu. Öte yandan bu konu son derece kritik bir mesele idi.

Türkiye, Musul harekâtıyla ilgisi olmadığı izlenimini yaratmak, ileride İngilizlerle bir anlaşmazlığa meydan vermemek amacıyla, Şefik Özdemir Bey'e ve maiyetine verilecek subayların Türk ordusuna mensup subaylar olmamasına azami dikkat edilmiş, müfrezeye alacağı şahısları seçme konusunda Özdemir'e insiyatif bırakılmıştı. Bundan başka teşkilatın tamamlanması ve ayrıca gerekli ödeneğin verilmesi için Elcezire Cephesi komutanlığına da emir verildi. Başkomutanlıkla birlikte Özdemir'in fikirleri de alınarak düzenlenen kadroya göre; bir binbaşı, altı yüzbaşı, altı üsteğmen, dokuz teğmen, altı asteğmen, bir zabıt namzedi ve bir hesap memuru yardımcı verildi.

Bu kadronun er ihtiyacı da Aneze ve diğer aşiretlerden gerekli savaşçılarla Nizip'te bulunan ve Fransız ordusundan Türklere kaçan Tunuslu ve Cezayirli erlerle sağlanacaktı.

Emri alan Özdemir Bey, 9 Mart 1922 tarihinde Revandiz'e gitmek üzere Ankara'dan hareket etti. 22 Nisan'da Diyarbakır'a gelerek burada Elcezire Cephe komutanı Cevat (Çobanlı) Paşa ile görüştü. Cevat Paşa, Özdemir Bey'le yaptığı görüşmeye dair 30 Nisan 1922 tarihinde Genelkurmay karargâhına yazdığı şifrede, Özdemir Bey'i iyi kalpli, saf ve mert biri olarak gördüğünü, fakat maiyeti hakkında endişeleri olduğunu bildirmekte idi. Fevzi Paşa aynı gün gönderdiği cevabî telgrafında, Özdemir Bey hakkında şimdiye kadar

herhangi bir şikayet olmadığını, yanında görevlendirilen kişilerin de güvenilir kimseler olduğunu belirterek, şayet olumsuz bir hareketleri görülürse ihtar edilmeleri gereğini de bildiriyordu. Fevzi Paşa'nın belirttiğine göre, Elcezire cephesinde faaliyette bulunacak olan Özdemir Bey teşkilatını kurarken daha çok mahalli kuvvetlerden ve bilhassa aşiretlerden yararlanacaktı. Son derece önemli olan bu hususu Fevzi Paşa, Elcezire Cephe komutanı Cevat Paşa'ya hemen hemen her gün soruyor ve gelişmeler hakkında bilgi ediniyordu. Bu yazışmaların yanında Özdemir Bey müfrezesinin masrafları konusu da gündeme getirildi. Bu amaçla ayrılan 15.000 lira Elcezire cephe komutanlığına gönderilmesi kararlaştırıldı ve Maliye Vekâleti ile de yazışmalar başlatıldı. Bu amaçla tahsisi planlanan paranın Mardin'e gönderilmesi kararlaştırıldı. Öte yandan bu sırada yapılan yazışmalara bakılırsa, tahsisi planlanan paranın tedariki konusunda büyük sıkıntılar çekildiği anlaşılmaktadır⁹⁸. Para konusundaki sıkıntılar büyük ölçüde sonuçlandırıldıktan sonra Özdemir Bey'in icra edeceği harekete dair bir de talimatname verildi. Bu talimatta Kuzey Irak'ın genel durumu, bölgedeki aşiretlerin tutum ve davranışları, gayr-i Müslim unsurların hal ve hareketleri anlatıldı.

Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra, Diyarbakır'da her türlü donatımı tamamlanmış 100 kişilik bir müfreze kuruldu ve Özdemir Bey'e verilen talimatta özetle şunları belirtiliyordu:

“Özel teşebbüs ile hareket etmesi gereken Özdemir Bey müfrezesi, Misâk-ı Milli sınırları içinde kalan bölgelerin Faysal tarafından işgaline engel olacaktır. Bu amacı sağlamak için, en elverişli yer Revandiz bölgesidir. Görevin başarıyla yapılabilmesi için, subay ve erlerin aşağıdaki esaslara bağlı kalması şarttır. Aksi takdirde memleket için zararlı sonuçlar verebilir:

- a. Müfreze, ciddi ve sıkı bir disiplin altında bulundurulacak ve eğitimle meşgul olacaktır.
- b. Halkı, Türk hükümetine bağlamak için son derece eşit muamele yapacaktır.
- c. Vazife zamanında ve vazife dışında halka iyi muamele yapılacaktır.

⁹⁸ Gnkur. ATASE Arşivi, Kls: 1687, Ds: 452, F: 6-7.

d. Bölge halkının dinî inançları, taassup derecesinde kuvvetli olduğundan subay ve askerler dinî esaslara saygılı kalacaklar ve gerektiği zaman da halk aydınlatılacaktır.

e. Revandiz’de yapılacak yerli teşkilatta halkın ve özellikle aşiret reislerinin düşünceleri sorulacaktır.

Halkla yapılacak görüşmelerde, İngilizlerin İslâm birliğini parçalamak ve bu suretle memleketlerini işgal etmek amacını güttükleri ve Faysal ‘in da tamamen İngiliz isteklerine göre hareket ettiği, açık olarak anlatılmalı; Süleymaniye’de bulunmakta olan Nemrut Mustafa’nın kurduğu cemiyetin İngiliz çıkarlarına çalıştığı açıklanmalıdır. Müfreze, Hakkari kanalıyla sıkı ve devamlı irtibatla bulunmalıdır. Bu, başarı için şarttır.

Bu talimattan başka Özdemir Bey’e, Musul bölgesinde bulunan İngiliz ve Faysal kuvvetleriyle, Irak’ın siyasî durumu hakkında da bilgiler verildi.

Özdemir Bey aracılığıyla Irak’ta yapılması kararlaştırılan hareket idarî ve siyasî bakımlardan Suriye ve Antep’te icra edilenlere benzemeyecekti. Çünkü Musul’un geleceği yalnız Türklerle İngilizleri ilgilendiren bir sorun idi. Burası hakkında İngilizlerle ileride bir konferans toplanacak ve bir anlaşmaya varılacaktı. Bu iki devlet tarafından kararlaştırılmış bulunuyordu. Bundan dolayı Musul hareketine resmî bir mahiyet verilmeyecek, görünüşte Türkiye ile hiçbir ilgisi olmadığı, şahsî ve mahallî teşebbüslerle meydana gelmiş olduğu kanaati uyandırılacaktı. Nitekim bu husus Özdemir Bey’e verilen talimatın ikinci maddesinde de zaten açıkça belirtilmişti⁹⁹. Bu amaçla Fevzi Paşa sık sık Elcezire Cephesine gönderdiği emirlerde bu konu üzerinde duruyor, özellikle bu hareketin “şahsi bir teşebbüs ve mücadele şeklinde idare olunmasını” tavsiye ediyordu¹⁰⁰.

İngilizler, 1921 yılından itibaren düzenli birliklerini, Musul bölgesinden yavaş yavaş çekmeye başladıktan sonra burada Müslüman, Ermeni ve Nasturilerden ibaret “şabbane” dedikleri ücretli asker teşkilatını kurmuşlardı. Bunlar 200-400 kişilik gruplar halinde İngiliz subaylarının emir ve komutasına verilmişti. Ayrıca Irak kralı ilan edilen Faysal da “vatanî” denilen birkaç taburdan oluşan millî bir ordu da kurmaya başlamıştı.

Özdemir Bey ve müfrezesi, 15 Mayıs 1922’de Diyarbakır’dan hareketle Siirt’e

⁹⁹ Üzel, a.g.e., s. 71.

¹⁰⁰ Gnkur. ATASE Arşivi, Kls: 1687, Ds: 452, F: 18.

geldi. Buradan sonra yolsuz ve son derece sarp araziden geçerek Beytüşşebab'a vardı. Beytüşşebab'tan Hakkari yoluyla yürüyüşüne devam eden müfreze, çetin ve yorucu bir yolculuktan sonra 22 Haziran 1922 tarihinde Revandiz'e ulaştı. Özdemir Bey, vardığı yerlerde hemen Türk hükümeti adına teşkilat yapıyor, hükümete karşı doğan anarşik olayları önliyordu. Türkiye'nin buraları tekrar kontrolü altına alacağı, müfrezenin bu amaçla gönderilen öncüler olduğuna dair kanaat halk arasında giderek yaygınlaşıyordu. Ama bunun yanında Özdemir Bey müfrezesinde resmî üniformalı subay ve askerlerin olmayışı, halkı tereddütlere de sürüklüyordu. Bölgedeki faaliyetler sırasında Diyarbakır'daki Elcezire Cephe komutanlığı ile sürekli irtibatta bulunan Özdemir Bey, cephe komutanlığına gönderdiği bir raporda edindiği kanaatleri şu şekilde dile getirmekte idi: "Bu havalide, mevcut aşiretler ve millî kuvvetlerin miktarı isterse on binlere ulaşsın, her türlü teçhizatı da mevcut bulunsun, kendi kendilerine düşmana bir fişek bile atmaları imkansızdır. Bunların içlerine her halde az çok bir kuvvet ithaliyle mevcudiyetlerini takviye ve aynı zamanda kendi iradelerine rağmen kafalarına vura vura ateş hattına sevk etmek mümkün olacaktır. Bunları harekete geçirmek için muntazam efrada ihtiyaç vardır."¹⁰¹ Özdemir Bey'in cephe komutanlığına gönderdiği raporda da ifade edildiği üzere son derece dağınık bir durumda olan bu aşiretleri kendi yanına çekmek ve onların kuvvetlerinden yararlanmak son derece zordu. Bu zorluklara rağmen, Özdemir Bey, Sürücü, Barzani, Zibarlı ve Balikli aşiretlerini yanına çekmeyi ve onlardan istifade ile jandarma kuvveti teşkil etmeyi başardı. Bütün bu teşkilatlanmayı yaparken, Ankara hükümetinin haberi yokmuş gibi davranmaya da özen gösteriyordu. Nitekim Özdemir Bey'in, yapacağı faaliyetlerde ilk önce her şeyi kendisine mal etmesi kararlaştırılmış idi. Merkezden aldığı emirler zaten bu doğrultuda idi. Bu harekete şimdilik siyasi durum belirginleşmeden resmî bir hüviyet vermek İngilizlerle yapılacak muhtemel anlaşmaya engel de olabilirdi.

Revandiz ve civarında Türk idaresinin gün geçtikçe genişlediğini gören İngilizler, Revandiz'i uçaklarla bombalamaya başladılar. İlk bombalama 10 Temmuz 1922 tarihinde başlamıştır. 12 uçakla başlayan bu hava saldırısı aralıksız olarak bir gün devam etmiştir. Arazinin engebeli olmasından dolayı İngilizler bu saldırılarda pek başarılı olamadılar;

¹⁰¹ Üzel, a.g.e., s. 76.

kullandıkları bombalarla halkı sindirmeye çalıştılar. İngilizler hava kuvvetlerini bölgede bir baskı unsuru olarak kullanmaya azami dikkat ettiler. Bu saldırılar sırasında İngiliz uçakları zaman zaman kendisine müttefik olan unsurları da bombalamaktan geri kalmamışlardı. Mesela 15 Temmuz tarihinde İngiliz uçakları Nasturi birliklerinin bir kısmını bombalayıp dağıtmıştı. İngiliz saldırılarının olduğu sırada Özdemir'e bağlı kuvvetlerle halk Revandiz tarafındaki dağlarda toplanarak kendilerini korumakta idiler. İngilizlerin dur durak bilmeyen saldırılarına rağmen, Özdemir Bey, Elcezire Cephe komutanlığından gönderilen 2.000 altın ile çetelerin maaşlarını ödemiş; Şemdinli ile Revandiz arasında 1.400 direk diktirerek telli muhabere hattını da tesis etmişti.

Özdemir'in Musul'daki harekâtından ve bölgedeki aşiretleri yanına çekmesinden endişelenen İngilizler, Türklerin bölgede kazandıkları başarıların İngilizler açısından kötü sonuçlar doğuracağından endişeleniyorlardı. 31 Ağustos 1922'de Özdemir Bey birlikleriyle İngilizlere saldırdı. İngilizlerin uçaklarına rağmen, Derbent Muharebesini kazanan Özdemir Bey, alçak uçuş yapan dört İngiliz uçağını da düşürmüştü¹⁰². Hatta bu muharebede Derbent'teki İngiliz askeri hâkimi yüzbaşı da ölenler arasındadır. Özdemir'e bağlı birlikler bu muharebede İngilizlerden pek çok malzeme ile birlikte altı adet makineli tüfek ve iki top ele geçirmiş; ondört civarında da şehit vermiştir. Özdemir'in ilerlemesine engel olmak isteyen İngilizler, bölgede ileri gelen aşiretlerin reisleriyle de temas kurarak bu ilerleyişi engellemeye çalışıyorlardı¹⁰³.

¹⁰² İngiliz kuvvetlerine bakılırsa, Hintli, Asuri ve Araplardan oluşan iki süvari tugayı (yaklaşık 7.000 kişi), bir istihkâm bölüğü, üç batarya (12 top) ile 50 civarında uçaktan ibaret idi. Özdemir'in kuvvetleri ise süvari ve piyade olmak üzere 8.000 civarında olup, iki otomatik tüfek bulunuyordu. Bk., Genelkurmay Basımevi, **a.g.e.**, s. 273.

¹⁰³ Hatta İngilizler bu sırada Şeyh Mahmut'u Güney Kürdistan diye adlandırdıkları Musul bölgesinin hâkimi yapmak istemişler; Mahmut bu teklifi geri çevirmişti. Bir müddet sonra Şeyh Mahmut'u esir alan İngilizler, onu Kuveyt'e gönderdiler. Yerine kardeşi Abdülkadir'i hakimliğin başına getirmek istediler. Bu yeni yapılanmada Nemrut Mustafa Paşa ise Maarif Nazırlığına getirilmek istenmiştir. Özdemir, bu gelişmeler sırasında Abdülkadir'e bir mektup göndermiş, bağlılığın bildirmesini istemişti. Abdülkadir, Özdemir Bey'e gönderdiği cevapta amaçlarının bağımsızlık değil, Şeyh Mahmut'un hapisten kurtarılması için yürütülen bir politika olduğunu, Türk hükümetine bağlı olduklarını ifade etmiş; Şeyh Mahmut gelene kadar Süleymaniye'yi

Özellikle Derbent zaferinden sonra Musul'un tamamıyla Türkler tarafından işgal edileceğinden korkan İngilizler, Süleymaniye bölgesinin İngiliz mandası altında bağımsızlığını ilan etmeye kalkıştılar. İngilizler bu sırada Şeyh Mahmut'u kullanmak istiyorlardı. Özdemir Bey, Mahmut'un düşüncelerini anlamak üzere gizli olarak Yüzbaşı Feyzi'yi yanına göndermiştir. Yüzbaşı Feyzi'yi samimi bir şekilde karşılayan Mahmut, İngilizlerin zulüm ve hakaretlerinden kurtulmak istediğini, Türk hükümetinin hizmetinde olduğunu, İngilizlerin amacının bölge halklarının arasını açmak olduğunu, Süleymaniye üzerine ortak bir hareket düzenlenmesinin yararlı olacağını belirtmiştir. Hatta Şeyh Mahmut, kuvvet toplamak için zamana ihtiyaç varsa, kendisinin İngilizlere yumuşaklık göstererek bu sürenin kazanılmasına katkısının olabileceğini de ifade etmiştir. Bu bilgiler Özdemir tarafından Cephe komutanlığına bildirilmiş ve cephe komutanlığı verdiği cevapta bölgenin kısa sürede takviye edileceğini, ondan sonra taarruza geçilmesinin uygun olacağını emretmiştir.

Özdemir Bey, Eylül ayı başından itibaren Musul ile irtibatı sağlamaya başladı. Aslında Anadolu'da kazanılmasına artık kesin gözüyle bakılan zafer, Musul Türklerini de gayrete getirmiş, bölgedeki aşiretlerin İngilizlere karşı mücadelede daha da cesaretlendirmişti.

Özdemir Bey, bölgedeki gelişmeleri en ince ayrıntısına kadar inceleyerek hareketini buna göre yönlendirmeye dikkat ediyordu. Müfreze, 26 Eylül 1922 tarihinde Köysancak'ı kontrolü altına aldıktan sonra, bölgede hemen mülki idarenin kurulmasına çalışılmıştır. Köysancak'ı Özdemir Bey'in kontrolüne geçmesi ile İngilizlere ağır bir darbe indirilmiş oldu. Olumsuz gelişmeleri kendi menfaatlerine çevirmek isteyen İngilizler, uçaklarla halka beyannameler attılar. Beyannamelerde, yerli halk eğer Türk müfrezelerini kasabadan çıkarmazlarsa şehrin her gün havadan bombalanacağı bildiriliyordu. Bu beyannameler birkaç gün havadan atılmaya devam etmiş ve halkın Türklere karşı harekete geçmesi tavsiye edilmiştir. Bütün bu olumsuz propagandalara rağmen, yöre halkı yine de Türklere bağlılıktan geri kalmamışlardır. Bunun üzerine zırhlı otomobillerle köylere saldıran

işgal etmemelerini rica etmişti. Denilebilir ki, İngilizlerin ilan ettiği "Kürdistan İstiklali"ne o yıllarda Kürt ileri gelenleri dahi inanmıyorlardı. Bk., Üzel, **a.g.e.**, s. 98-106.

İngilizler halktan zorla vergi adı altında altınlarını toplamaya varacak hareketler icra etmişlerdir. Bir müddet sonra da İngilizler, günde 25-30 uçaklık kabilelerle olmak üzere her gün yedi sekiz sefer yaparak Ranya Ovasını boydan boya bombalayıp, mahsulün yanmasına neden oldukları gibi, elliden fazla köyü yakıp yıkmışlardır. Hava saldırılarının yanında Nasturi destekli İngiliz kuvvetleri de iki ayrı koldan Barzan ve Zibar'dan harekete geçmiştir. İngilizler Akra civarında Türklerin mukavemeti ile karşılaşmışlar, 100'den fazla ölü ve 50'den fazla yaralı verip bütün ağırlıklarını bırakıp kaçmışlar, ancak hava desteği ile bölgede tutunmaya çalışmışlardır¹⁰⁴.

Öte yandan bu sırada İmadiye'ye saldıran Nasturi İngiliz kuvveti de başarılı olamayıp geri çekilmiştir. Türklerin başarıları karşısında endişeye kapılan İngiliz yetkililerin devlet merkezlerine gönderdikleri raporlara bakılırsa, Irak'taki birliklerinin ya takviye edilmesini, ya da bölgenin tamamen boşaltılmasından yana oldukları görülür. Bölgeye asker sevk etmenin zorluğunu dile getiren İngiliz Savaş Bakanlığı, eldeki mevcut kuvvetlerle Musul'un savunulmasını ve kademeli olarak Türklere sezdirmeden bölgeden geri çekilmelerini tavsiye edecektir. Nitekim bu sırada Halepçe'de bulunan İngiliz İstihbarat subayı Binbaşı Noel de bir uçakla Bağdat'a giderek kendini kurtarabilmiştir. Mim Kemal Öke'nin tespitlerine göre, aşiretlerin desteğini de alarak Süleymaniye'ye giren Türkleri durdurmanın mümkün olmayacağını anlayan İngilizler, bölgeden geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu sırada, İngiliz istihbaratının Londra'ya gönderdiği, Diyarbakır'daki Elcezire cephe komutanlığının Musul hareketini desteklediği ve Özdemir'in aşiretlere silah ve cephaneye dağıttı yolundaki bilgiler İngilizleri büyük ölçüde endişelendirmişti.

Bu kritik dönemde İngilizler, Lozan konferansı öncesinde Türklerle olan gerginliği fazla tırmandırmamak için ne Irak ordusunu cepheye sürmüşler, ne de Hindistan'dan kuvvet getirmişlerdir. Hava kuvvetlerine güvenmişler, önceleri Şeyh Mahmut, sonra da Seyyid Taha ve Simko'yu kullanmışlar, ancak, istediklerini elde edememişlerdi. Bu gelişmeler olurken, Yunanlılar üzerine büyük bir hızla hücum eden Türk ordusu ise, kısa sürede İzmir önlerine gelmişti. Başkomutanlık ve karargahı Bornova'da kurulmuştu.

¹⁰⁴ Üzel, **a.g.e.**, s. 131.

Başkomutan ve Genelkurmay başkanı bir yandan da Musul cephesindeki gelişmeleri takip ediyorlardı. Özdemir Bey'in kazandığı başarılar üzerine Musul vilayetinin kurtarılması için Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa 7 Eylül 1922 tarihinde Elcezire Cephe komutanlığına çektiği çok gizli kayıtlı telgrafta, gerekirse Musul'un silahla alınması hususu dahi dile getirilmekte idi¹⁰⁵. Fevzi Paşa'nın bu emrine karşılık cephe komutanlığı ise, Genelkurmay karargahına gönderdiği telgraflarda mali sıkıntıları dile getirerek gerekli takviyenin yapılması istiyordu. Fevzi Paşa da bu istekleri Milli Müdafaa Vekaletine zamanında aktararak icra edilecek harekâtın aksamaması için elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Bu çabalar içerisinde en fazla dikkati çeken konu ise, cephenin uçak bölüğü ile takviyesi hususu idi.

Çünkü bölgede İngilizlerin hava gücü sayesinde üstünlük kurabilecekleri görüşü ağırlıklı olarak etrafta dolaşıyordu. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın emrine göre, Elcezire Cephesi bütün gücüyle Dicle'nin iki tarafından, nehir boyunca Musul yönünde taarruza geçecekti⁶³. Doğu Cephesi ise Van, Hakkari ve Iğdır sınır birliklerinden oluşan

¹⁰⁵ **Gnkur ATASE Arşivi**, Kls: 1611, Ds: 151, F: 2, 2-9; Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa'nın Bornova'dan 7 Eylül 1922 tarihli ve acele kaydı ile gönderdiği yukarıda numarası verilen şifre telgrafta şöyle deniliyordu:

Şark Cephesi, Elcezire Cephesi Kumandanlığına,

Müdafaa-i Milliye Vekâleti Riyasetine,

1. Musul mıntkasında Misâk-ı Millî hududumuzun icap ederse silahla temini mukarrerdir. Çölemerik ve Revandiz hudut kıt'aatından teşkil edilecek bir cebel bataryasıyla takviye edeceği bir nizamiye süvari livası, aşiret süvari fıkraları ve mahalli halk ile takviye edilecek Özdemir'in müfrezesiyle (İmadiye-Süleymaniye hattı üzerinde Musul-Kerkük hattına taarruza memur edilecektir. Binaenaleyh bu nokta-i nazardan şimdiden istihzaratta bulunması ve asgari zamanda intacı elzem olan bu istihzaratın ne zaman kadar ikmalî ve hareketin taarruz şeklinde idaresi hakkında mütalâ-i devletlerinin iş'arı,

2. Elcezire ve Şark cephesine yazıldı.

(İmza) FEVZİ

dağ bataryalarıyla takviye edilen bir piyade tümeni, bir süvari tugayı ve aşiretlerden oluşan süvarilerle İmadiye, Süleymaniye hattı üzerinden Musul-Kerkük'e taarruzla görevlendirilecektir. Hatta bu hazırlıklar olurken, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa Elcezire cephesinde süratli keşif ve savaş uçaklarından oluşan bir uçak bölüğü teşkili yolunda da emirler verdi. Bu konuda Milli Savunma Bakanı Kâzım Paşa ile de gerekli yazışmalar başlatıldı⁶⁴. Bu arada 6 Kasım 1922 tarihinde Özdemiş Bey'den Elcezire Cephe komutanlığına gönderilen şifrede takviye kuvvetlerinin Revandiz'e ulaşmasını müteakip takip edilecek hareketin bütün kuvvetlerle ilk önce Zaho'nun işgalini, bir kolun da güneyden Dohuk üzerine inmesi diğer bir kolun da İmadiye üzerine yürümesi hususu teklif ediliyordu. Özdemiş bunun dışındaki ihtimalleri de sıralamakta idi⁶⁵. Özdemiş'den alınan cevaplar çerçevesinde 10 Kasım 1922 tarihine kadar Elcezire Cephesinin gerekli hazırlıkları tamamlaması isteniyordu. Bu gelişmeler olurken, bir yandan da Lozan Konferansı devam ediyordu. Bu sırada Lozan'dan gelen haberlere bakılırsa konferansın kesintiye uğraması ihtimali vardı. Bu ihtimale karşı Fevzi Paşa, Musul harekâtına katılacak birliklerin hazırlanması konusunda gerekli talimatları da vermekten geri kalmıyordu. Hatta 4 Aralık 1922 tarihinde İzmir'den Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen telgrafta icra edilecek harekâta dair daha detaylı bilgiler veriliyordu¹⁰⁶. İcrası düşünülen Musul

¹⁰⁶ Fevzi Paşa tarafından gönderilen telgraf şöyle idi:

“İzmir'den, 4.12.1338 (1922) Harp Telgrafı

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

1. Musul mıntikasında Misak-ı Milli hudutlarımızın icap ederse, silahla temini maksadıyla yapılan ihzarat (hazırlıklar) neticesinde 5.818 muharip tüfek ve 1.359 muharip süvari, 54 ağır, 33 hafif makineli tüfek ve 16 toptan ibaret bir kuvve-i seferiye, Hasankale ile Bitlis arasında yolda bulunan bir süvari livasıyla (tugay) altı toptan ibaret kısmı hariç olmak üzere kamilen Siirt, Diyarbekir, Mardin, Cizre müstatili (uzantısı) dahilinde toplanmıştır.

Bu kuvvetin 10 gün zarfında Sımak, Çekik, Midyat, Cizre müstatili intitatu için icap eden hazırlık da yapılmış ve buradan Musul üzerine harekât-ı taarruziyeye ibtidar (başlanması) için bu küçük müstatil dâhiline lazım gelen erzak idhar edilmiştir (yığılmıştır). Yalnız taarruza karar vermezden evvel kıt'aatın küçük mustatil dahiline alınması ve orada hal-i intizarda bırakılması idhar edilen erzakın sarfına sebebiyet vereceğinden taarruz emrine intizar eylemek üzere kıt'aatın Siirt, Diyarbekir, Mardin, Cizre mustatiline kalmalarının tensip edilerek ve Elcezire Cephesi komutanlığının evamir-i lazime verildiği ve kuvve-i seferiyenin Ankara 'dan topçu ile daha ziyade takviyesine çalışılmakta olduğunu arz ederim.

harekâtına Anadolu'nun doğusunda konuşlandırılmış olan birliklerin katılması düşünülmüyordu.

Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa 23 Aralık 1922 tarihinde Elcezire Cephe Komutanlığına gönderdiği şifre telgrafta, konferansın kesintiye uğraması halinde boğazlara karşı başlayacak askeri harekât ile aynı zamanda Musul'a karşı taarruza da başlanacağından birliklerin 10 gün içinde son toplanma bölgelerinde bulunması için gerekli hazırlıkların yapılmasını istiyordu. Fevzi Paşa, ayrıca Cevat Paşa'ya gönderdiği telgrafta, konferansın kesilmesi durumunda Suriye hududunda da Fransızlara karşı gerekli müdafaa tedbirlerinin alınması gereğini de vurguluyordu. Bu sırada Ayrıca Elcezire Cephesine kaydırılması düşünülen birliklerle ilgili yazışmaların da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Zaten bu gelişmeler üzerine, konferansın sonuçlanmaması ihtimaline karşı bir kısım kuvvetler Batı'ya kaydırıldı. Gerçi Türkiye konferanstan önce Musul'u silahla almaya karar vermiş ise de, konferansın başlamasıyla birlikte diplomasi usûllerine daha ağırlıklı yer vermeyi uygun bulmuştu.

Görüldüğü üzere Ankara hükümeti, daha Lozan görüşmeleri başlamadan önce Musul'un gerekirse silah yoluyla kurtarılması için İngilizlere karşı bir harekâtı göze almıştır⁷³. Ancak, Türk kuvvetlerinden bir kısmının batı bölgesine kaydırılmak zorunda kalması ve daha sonra konferansın başlaması, bu isabetli düşüncenin gerçekleşmesine engel olacaktır.

Lozan Konferansında bilindiği üzere, en çetin tartışmaların meydana geldiği konu Musul Sorunu olmuştur. Türkiye için hayati bir öneme sahip olan Musul, müzakerelere ve

2. Vaziyet ve müzakerat-ı siyasiyenin göstereceği lüzum ve şekle göre Elcezire'de harekât-ı askeriye icrası taarruz emrinin vürudundan on gün sonra mümkün olacağı anlaşılmaktadır. Irak vaziyet-i askeriyesinde mühim bir tebeddül olmamıştır. Yalnız bize taraftar aşair ile Revandiz müfrezesinin Musul şarkında icra edecekleri tazyik üzerine İngilizler Musul mıntikasındaki tayyare kuvvetlerini tezyit etmişlerdir ve Köysancak, Akra istikametlerinde şiddetli mukabil hareketlerde bulunmuşlardır. İngilizler Musul'un 100 km. güneyinden şarka kadar şümendifer hattı ikmal etmişlerdir. Musul bölgesinde de kuvvetli otomobil kolları vardır.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi"

müttefiklere hakim olan İngiltere için de gerek zengin petrol kaynakları ve gerekse Hindistan yolunun emniyeti bakımından ele geçirilmesi zorunlu görülen stratejik ve iktisadi öneme sahip bir bölgedir. Türkiye için ise, asgari vatan sınırlarını ifade eden Misâkı Millî'nin vazgeçilmez bir ilkesidir.

Lozan görüşmelerine gitmezden önce İsmet Paşa, Sovyet Büyükelçisi Aralof ile görüşmüş ve Boğazlar konusunda destek vereceklerine dair bir gayret sezmişti. Fakat Sovyet Rusya'nın da çok geçmeden Çarlık Rusya'sı gibi hareket ettiği fark edilince, Boğazlar konusunda Türk-İngiliz yaklaşması daha da belirginleşti. Boğazlar Sorununda Türk-İngiliz yakınlaşmasına karşılık, Musul Sorununda çok ateşli konuşmalar yapıldı. Lozan Konferansının birinci devresinin sekteye uğramasına neden olan hususlar, kapitülasyonlarla Musul Sorunu oldu.

Musul Sorunu açık toplantılarla görüşülürken; İsmet Paşa daha çok tarihî, etnik, sosyal, dinî, ekonomik, siyasal ve askerî ve stratejik nedenleri ileri sürüyordu. Bunu karşılık Lord Curzon ise, Türklerin istatistiklerinin doğru olmadığını, Musul'un çoğunluğunu Kürtlerin ve Arapların oluşturduğunu belirtiyordu.

Her ne kadar uzayan bu görüşmeler esnasında sınırlar konusu tartışılıyorsa da, aslında iki ülke Musul petrolleriyle ilgili olarak görüşmeleri sürdürüyorlardı. Sonuçta İngilizler, Türklerin bu bölgeyi sırf petrolden dolayı istedikleri izlenimini konferans üyelerine aktararak diplomatik üstünlüğü ele geçirmeye çalıştılar. İngiliz başbakanı Bonar Law ise, 5 Aralık 1922 tarihinde Curzon'a yazdığı mektupta Mezopotamya sorunundan bir an evvel kurtulmak istediğini yazarak, konferansın kesilmesinin kötü olacağını ifade ediyordu. Buna karşılık Curzon verdiği cevapta, eğer Türkler saldırıya geçerse, savunmaya geçip ancak zorlandığımız takdirde geri çekilebiliriz şeklinde bir açıklamada bulundu. İngiliz hükümeti gelişmeleri değerlendirmek ve Musul'da içine düşülen duruma bir çözüm yolu bulmak amacıyla 8 Aralık 1922'de "Irak Komitesi" adını taşıyan bir komiteyi Londra'da topladı. Bu toplantıda petrol bulunmayan Musul Nehrinin kuzeyindeki toprakların Türklere bırakılabileceği görüşü ağırlık kazandı. Komite, sorunun çözümünde insiyatifi Lozan'da bulunan Curzon'a bırakma kararı aldı.

2.3.2.TBMM’de Musul Konusunda 1923 Yılında Yapılan Tartışmalar

2 Ocak 1923’te Mustafa Kemal Paşa TBMM’de yaptığı açıklamada şunları söylüyordu: “...Musul vilayetinin hudud-ı millimize dâhil araziden olduğunu biddefaat ilan ettik. Lozan’da elyevm (bugünkü günde) karşımızda ahz-ı mevki etmiş olanlar bunu pekala bilirler. Vatanımızın hudutlarını tayin ettiğimiz zaman büyük fedakârlıklara katlandık. Menafiimize mugayir (menfaatlerimize aykırı) olmakla beraber müsalemet perverane (barıştan yana) hareket ettik. Artık milli arazimizden en ufak bir parçasını bizden koparmaya çalışmak pek haksız bir hareket olur. Buna kat’iyen muvafakat etmeyiz”.

Mustafa Kemal Paşa 30 Ocak 1923 tarihli konuşmasında ise, Musul vilayetinin, Türkiye devletinin milli sınırları içerisinde olduğunu; buralarını ana vatandan koparıp şuna buna hediye etmenin mümkün olamayacağını ve Cemiyet-i Akvam’ın bu konuyla hiçbir ilişkisi olmadığını ifade ediyordu.

Lozan Konferansında Musul Sorunundan dolayı İngilizlerle devam eden tartışmalar, ileri sürülen görüşler, aynı günlerde TBMM’de de tartışılmaktadır. Mecliste devam eden tartışmalar sırasında Rauf Orbay, Musul Sorununu doğu vilayetleri sorunu olarak gördüğünü ve Musul’un tehlikeye düşmesi durumunda doğu illerinin de tehlike altına düşeceğini ifade ediyordu. Mecliste bu konuda çok hararetli tartışmalar olur. Sorunun çözümlenmesi konusunda İngilizler de bir türlü geri adım atmazlar. Mecliste ve kamuoyunda tekrar İngilizlerle savaşa girme konusunda fikirler dolaşmaya başlar. Bu olayların cereyan ettiği sırada, Mustafa Kemal Paşa, TBMM’de yaptığı bir konuşmada harbe girmeden konunun çözümlenmesinden yana olduğunu belirtir¹⁰⁷. Mustafa Kemal Paşa’nın barışçı bir politika ile bu sorunun çözüme kavuşturulması yolundaki fikirleri üzerine bazı milletvekilleri harekete geçerler. Erzurum mebus Hüseyin Avni Bey, TBMM’de yaptığı heyecanlı bir konuşmada; “Paşa, ordunun başına otur, başka işin yoktur.

¹⁰⁷ TBMM. GCZC, c. III, s. 1318.

Başkumandanlık vazifesini ifa et ve hudutlara bayrağımızı rekzet, bayrağını süngünü İngiliz'in gırtlığına daya!"¹⁰⁸ diyor ve fiili olarak hareket geçmesini istiyordu.

Diğer bir Erzurum mebusu Mustafa Durak Bey ise, aynı konuya temas ederek, "Türkiye için Erzurum ve Kars'ı nasıl önemli görüyorsam, Musul'u da o kadar mühim görüyorum" diyerek Musul'un Türkiye açısından önemini vurguluyordu¹⁰⁹. Bitlis mebusu Yusuf Ziya Bey de, İngilizlerin bölgede Kürt-Türk ayrımı yaparak Musul'u Türkiye'den ayırmaya çalıştıklarını belirtiyor ve Musul'un Türkiye'den ayrılmasının mümkün olmadığını açıklıyordu.

İngilizler 17 Ekim 1922 tarihinden itibaren Köysancak, İmadiye ve Dinart'ı havadan bombalamaya başlamışlardı. İngilizlerin amacı bölgedeki aşiretleri cezalandırmaktır. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Musul hakkındaki beyanatları, plebisit yapılacağı yolundaki açıklamaları, yöre halkını İngilizlere karşı harekete geçirdi.

İngiliz uçak filosu şehirleri, aşiretlerin yaşadıkları bölgeleri, bunların sürülerini ve ekili alanları sık sık bombalamış; halk ise bu bombardımandan bıkip usanmıştır. Hele 15 Aralık 1922 tarihinde Revandiz'e 22 uçaklık bir filo ile yapılan ve bir buçuk saat devam eden bombardıman her tarafta yangınların çıkmasına neden olmuştur. Özdemir Bey'in milli kuvvetlerinin gayretleri ile bu yangınlar kısa sürede söndürülebilmiştir. Bombardımandan bıkan Ranya, Mamure ve Derbent ahali ise işini gücünü bırakıp civardaki dağlara kaçarak can ve malını bir ölçüde kurtarabilmişti. Bombardımanı fırsat bilen Nasturiler de bu sırada harekete geçmişler fakat yağın yağmurlar hareketlerini büyük ölçüde kısıtlamıştır¹¹⁰.

Köysancak ve İmadiye'ye yönelik olarak İngilizlerin icra ettikleri hava ve kara birlikleri destekli harekât başarılı olamayınca bir müddet bekleyen İngilizler, tekrar saldırılara başladılar. İngiliz Savaş Bakanlığı, Hava Kuvvetleri Mareşal John Salmon'un komutasında bulunan 8 inci filoyu takviye etmeye karar verdi. Mareşal Salmon, 1923 yılı

¹⁰⁸ TBMM. GCZC, c. IV, s. 93-95.

¹⁰⁹ TBMM. GCZC, c. IV, s. 153.

¹¹⁰ Üzel, a.g.e., s. 145.

Şubat-Nisan ayları arasında Musul vilayetinde icra ettiği askeri harekâta ilişkin bilgileri bilahare İngiltere’de yayınlamış olup, bir takım bilgileri buradan temin etmek mümkündür. General Salmon, Kuzey Irak’taki harekâta 1923 yılı Şubat ayı başında başlamış ve askeri harekâtı Şeyh Mahmut ile Özdemir’in üzerinde yoğunlaştırmıştır.

İngiliz hükümeti bu sırada bölgede faaliyet gösterecek olan filoya yeni uçaklar da ilave ederek sayıyı 100’e çıkardı. İngiliz kuvvetlerinde ayrıca, biri piyade, diğeri süvari olmak üzere iki Hint tugayı, dört batarya (16 top), bir istihkâm taburu, 4.000 civarında Nasturi ve Ermenilerden oluşan gönüllü birlikler ile 1500 civarında aşiret askeri bulunuyordu. Bu kuvvet bölgede bulunan Türk kuvvetleriyle mukayese edilemeyecek ölçüde büyük idi. Filo bir müddet sonra bütün kuvvetiyle Renya, Derbent ile bölgedeki diğer şehir, kaza ve köyleri bombalamıştır¹¹¹. Salmon bu raporunda ayrıca Elcezire Cephesine ait bir raporu ele geçirdiğinden bahsederek buradan elde ettiği bilgilerden hareketle kuvvetlerini Revandiz bölgesinde yoğunlaştırdığını ifade etmektedir. İngiliz generalinin belirttiğine göre bölgede harekât icrası için en elverişli güzergah İran yoludur zira Türk yolu olarak bilinen Van’dan Revandiz’e ulaşan doğru ve kestirme yol uzun süre karlarla kaplı olduğundan elverişli değildir. Bu yüzden kendisinin öncelikle İran yolunu tutmayı hedeflediğini belirtmektedir. İran yolunun kapatılması halinde kış mevsiminin etkisinin henüz geçmediği bu bölgede sıkışan Türk kuvvetleri için gelecekte büyük sıkıntıların yaşaması ise pek muhtemeldir. İngiliz generali raporunda eğer bölgede başarı sağlanmak isteniyorsa kara harekâtıyla müşterek olarak hava harekâtının icra edilmesini istemekte ve bu şekilde bir hazırlık yapmaya gayret gösterdiğini açıklamaktadır. İngiliz kuvvetlerinin bölgede başarılı olabilmesi için aşiretlerin desteğine ihtiyaç duyduğunu itiraf eden Salmon, bu amaçla Pişdar aşiretiyle şimdilik diyalog kurmaya çalıştığını ifade etmekte ve bu aşiret vasıtasıyla Şeyh Mahmut’un Süleymaniye bölgesindeki etkisini kırabileceğini açıklamaktadır.

İngiliz kara birlikleri Bağdat tarafından güneyden kuzeye doğru bir harekât icra ederken, Kraliyet Hava kolu ile Köysancak hava kolu da bunları havadan desteklemektedir.

¹¹¹ Üzel, a.g.e., s. 136.

Ayrıca Kerkük bölgesine doğru da bir kol hareket etmektedir. Salmon eğer şiddetli bir Türk mukavemeti ile karşılaşılırsa, güneyde tutunmaya çalışacağını belirtiyor; Türklerin karşı taarruzu durumunda Altunköprü civarında zırhlı otomobillerden kurulu bir birliğin ihtiyat olarak hazır tutulduğunu da açıklıyordu.

John Salmon, bölgedeki hazırlıklarını tamamladıktan sonra Köysancak kolunu 18 Mart, Musul kolunu da 26 Mart 1923 tarihinde harekete geçirdi. Bu sırada yağın şiddetli yağmurlar Musul'daki tek köprüyü tahrip ettiğinden İngilizlerin hareketi zorlaşmıştır. Seller diğer yerlerdeki köprüleri de tahrip etmiştir. İngiliz birlikleri kısa sürede Musul köprüsünü tamir ederek kullanıma açmışlar ve birlikler kuzeye doğru kaydırılmıştır. Bu harekât sırasında lojistik desteğin de tam olmasına dikkat eden John Salmon, her ihtimali dikkate aldığını belirtmektedir. Bu arada Özdemir'den bir mektup aldığını belirten İngiliz mareşali, mektupta, İngiliz ve Türk hükümetleri arasında her iki tarafın işgali altındaki toprakların emniyetinden sorumlu olduklarına dair bir anlaşmanın mevcut olduğu hatırlatıldıktan sonra, şayet bir saldırı vuku bulursa bölgedeki aşiretlerin emniyeti için sonuna kadar muharebe edileceği ihtar ediliyordu. İngiliz mareşali bu mektuba cevap vermediğini, bilakis hazırlıklarını yoğunlaştırmaya gayret ettiğini ifade eder. Bu arada Salmon bölgedeki hazırlıkları yerinde görmek amacıyla sık sık havadan uçaklarla keşif gezilerine çıkmaktan da geri kalmaz. Uçaklarla yapılan bu keşif gezilerinde halk üzerinde psikolojik etki uyandırması bakımından beyannameler atılmakta, aşiretlerin İngiliz idaresine geçmek istediklerine dair şayialar yayılmaya çalışılmakta, Türk hükümetine karşı duyulan güveni azaltıcı her yola başvurulmaktadır. Bu harekât sırasında İngilizler hava kuvvetleri kanalıyla lojistik destek temini yoluna gitmişler, havadan erzak ikmalini gerçekleştirmişlerdir.

İngilizler bu sırada saldırıların yanında halkı kendi yanlarına çekmek amacıyla çeşitli yollara da başvuruyorlardı. İngilizlerin dağıttığı altın paralar ve şehirler üzerinde uçan uçakları, cadde ve sokaklarda gezen zırhlı otomobilleriyle halkın üzerinde bir baskı unsuru yaratmışlardı. Öte yandan bu sırada Türk milli müfrezesi ise, bırakın halka para dağıtmayı kendi subaylarının ödeneklerini dahi ödemekte sıkıntılar yaşıyordu. Öte yandan bu sırada Ankara'dan gönderilen paranın Özdemir Bey'e ulaşması da iklim şartlarının güçlüğünden dolayı mümkün değildir. Hatta Cephe komutanlığı 1923 yılı Ocak ve Şubat ayında

sıkıntılarının çok arttığını, ordunun iâşesinin dahi karşılanmasının güçleştiğini bildiriyordu. Bu maksatla merkezden 150.000 lira para istenir fakat ancak bununun 100.000 lirası gönderilebilmiştir.

Bu arada İngiliz uçaklarının saldırıları durmaksızın devam etmiştir. Özdemir Bey'in 25 Ocak 1923 tarihinde Şark ve Elcezire Cephe komutanlığına gönderdiği 93 numaralı şifreye göre, İngilizlerin yaptıkları taarruz sırasında top ateşiyle iki İngiliz uçağı daha düşürüldüğü belirtiliyordu¹¹².

Lozan görüşmeleri devam ederken, Musul'daki İngiliz-İrak birlikleri, 8 Nisan 1923'de birisi Hodran Suyu üzerinden Şeytan Boğazı, diğeri Büyük Zap Suyu vadisinden Serderya istikametinde olmak üzere iki koldan yeniden harekete geçmişlerdi. 11/12 Nisan gecesi yapılan baskın taarruzlarıyla İngilizlere zayıat verdirilmişti. Bir süre sonra hava taarruzlarına daha fazla önem veren İngilizler, 13 Nisan'da daha fazla uçakla saldırıya geçmişlerdi. 19 Nisan günü bu taarruzlar daha da şiddetlenmiştir. Revandiz bölgesi halkı bu saldırılardan dolayı yerini yurdunu bırakıp dağlara sığınmıştır. İngilizlerin Türk birliklerine dört bir yandan saldırması Özdemir Bey müfrezesinin bölgeden geri çekilmesini dahi tehlikeye düşürmüştür. Bu sırada Özdemir Bey'in Hakkari ile irtibatı kesilmiş, müfreme çok nazik bir duruma düşmüştür.

Bölgede daha fazla kalamayacağını anlayan Özdemir Bey, 23 Nisan 1923 tarihinde İran'a çekilmeye karar vermiştir. Özdemir Bey sarp dağları aşarak, silahlarıyla birlikte 29 Nisan 1923 günü İran'ın Uşnu kasabasına ulaşmıştır. Özdemir Bey müfrezesinin bu sırada icra ettiği hareketi Rauf (Orbay) Bey onaylamadığını belirttiği gibi, Genelkurmaya yazdığı yazıda Özdemir'in başına buyruk hareket ettiğini belirtiyordu. Bunun üzerine Şark Cephesi Komutanlığı Özdemir'e gerekli ihtarda bulunarak hareketlerine çeki-düzen vermesini istedi. Burada İran makamları müfrezesinin silahlarını ellerinden alarak kendilerinin Türkiye'ye geçmelerine izin vermişlerdir. Şark Cephesi komutanı Ali Sait Paşa'nın Genelkurmaya gönderdiği raporlara bakılırsa, İran devleti bu sırada Türkiye'ye karşı ikiye bölünmüş bir politika izliyordu. Bu yüzden bu politikanın devlet merkezince de bilinmesi

¹¹² Üzel, a.g.e., s. 302.

gerektiği vurgulanıyordu. Böylece Özdemir Bey'in hareketi sona ermiş oldu. Özdemir buradan hareketle 10 Mayıs 1923 tarihinde Van'a ulaştı ve 1922 yılında başlayan Türk askeri harekâtı bu noktada son buldu. Özdemir Bey müfrezesinin İran'da bıraktığı silah ve teçhizat, 1923 yılı Temmuz ayında yapılan yazışmalarla İran makamlarından istendi. Bu silahlar Van bölgesinde teşkil edilen birlikler için gerekli idi. Silahların teslimi hususu uzun süren yazışmalardan sonra ancak gerçekteştirilebildi.

General Salmon, Özdemir Bey'in İran'a sığınmasının ardından harekâtına devam etti. Bölgedeki aşiretleri tamamen sindirmeyi amaçlayan İngiliz politikası tam anlamıyla uygulamaya konuldu. Türkiye taraftarı olan pek çok aşiret reisi ise bu sırada İngiliz takibine uğramamak için bölgeden uzaklaşmak zorunda kaldılar. Bölgeyi tam anlamıyla kontrolleri altına almak isteyen İngilizler, bundan sonra Nasturileri destekleyerek Türklere karşı kullanmak istemişler, Ağa Petrus bu noktada istedikleri desteği vermeyi taahhüt etmişlerdir.

Ankara İtilafnamesi

Bu konuda elde edilen ilk avantaj, Sakarya Zaferi'nden sonra Fransa ile 20 Ekim 1921 de imza edilen Ankara İtilafnamesidir. Bu 13 maddelik anlaşmanın metnine baktığımızda, doğrudan doğruya Musul ile ilgili bir hükmün yer almadığını görüyoruz. Fakat anlaşmanın 6 ncı maddesinde, azınlıklara tanınacak haklar konusunda, Misak-ı Milli esas alındığına göre, bunun dolaylı fakat hukuki anlamı Fransa'nın Misak-ı Milliyi Türk hükümetinin resmi bir belgesi olarak tanımış olduğudur.

Diğer taraftan, bazı yazarlar, Ankara İtilafnamesi ile Fransa'nın, Misak-ı Milliyi “yasal” olarak tanımış olduğunu öne sürerler. Bunun için de Atatürk'ün Nutuk'taki bazı ifadelerini zikretmektedirler. Atatürk Ankara İtilafnamesi'ni yorumlarken, Misak-ı Milliden söz etmeyip, sadece “ Bu itilafname ile amal-i milliyemiz ilk defa olarak duvel-i garbiyeden biri tarafından tasdik ve ifade edilmiş oldu” demiştir. Şüphesiz, amal-i milli deyimini misak-ı milli olarak kabul etmekte herhangi bir yanlış olamaz. Fakat bu bir yorum şeklidir. Fakat Ankara itilafnamesinin misak-ı milliyi “yasal” olarak kabul ettiğini ileri sürmek çok tartışma götürür. En azından hukuki bakımdan.

Bununla beraber, Ankara İtilafnamesinin özellikle İngiltere’de, özellikle Musul konusunda büyük telaş ve kızgınlığa sebep olduğu bir gerçektir. İngiltere’nin bu tepkiyi vermesinde ki birçok etkenden en önemli ve Musul ile ilgili olanı, İtilafnamenin 10 uncu maddesiydi. Bu madde ile Ankara hükümeti Fransa’ya bırakılan Bağdat demiryolunu kullanma hakkına sahip olacaktı. İngilizlere göre, Türkler askeri amaçlarla bu yolu serbestçe kullanabileceklerdi . Bu konu İngiliz kabinesinde uzun boylu görüşülüyordu. “Çünkü Musul Türklere açık tutuluyordu”. Fransa, Mustafa Kemal’in Musul’a doğru harekete geçmesini “memnuniyetle seyredecekti”. İngiliz kabinesine göre, Türkiye’nin elde ettiği bu yeni durum “Hindistan’ı da etkiliyordu”.

2.3.3. Lozan Konferansı’ndaki Çözüm Arayışları

20 Kasım 1922 günü İsviçre’nin Lozan şehrinde başlayan müzakerelerde Musul meselesi, 26 Kasım 1922 tarihindeki oturumda gündeme gelmişti. Konferans'ta Lord Curzon’un Türkiye’nin doğu sınırını ele almaktan kaçınarak Türkiye-Irak meselesini gündeme getirmesinin sebebi, Irak’taki durumun belirsiz ve karmaşık bir halde bulunması, buradaki İngiliz menfaatlerinin tehlikeye girmesi ve ABD.ile Fransa gibi devletlerin de bölgede menfaat aramaya başlamalarıydı. Aynı günkü oturumda İsmet Paşa’nın ortaya koyduğu Türk tezi Misak-ı Millî’de belirtilen millet ilkesine, etnik, coğrafi, tarihî, siyasî ve ekonomik sebeplere dayandırılıp İngilizlerin öne sürdüğü tezlerin geçersizliğini ispat ediyordu.¹¹³

İsmet Paşa Musul’da nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden Türk ve Kürtlerin Arap ve diğer unsurlardan ayrı olarak aynı ırktan geldiği ve Turan kökenli olduklarını İngiliz kaynaklarına dayanarak uzun ifadelerle anlatmış, nüfus bakımından Kürt ve Türklerin bölgede oluşturdukları çoğunluk ilmî verilere dayanılarak ortaya konmuştu.¹¹⁴

Musul’un coğrafi özellikler itibarıyla da Anadolu’nun ayrılmaz bir parçası olduğunu, Anadolu ile bir çok yönlerden irtibatlı bulunduğunu ve İngilizlerin bölge halkının serbest

¹¹³ Ali Naci Karacan, **Lozan**, Milliyet yayımları, İstanbul 1971, s. 28.

¹¹⁴ M. Cemil, **Lozan**, Ahmet İhsan matbaası, İstanbul 1933, s. 218

olarak kaderlerini tayin edecek plebisite karşı çıkmasının da Türk tezinin doğruluğu anlamına geldiğini izah etmişti.¹¹⁵

Curzon'un himayecilik ve mandacılık konusundaki iddialarına da açık cevap veren İsmet Paşa; Osmanlı Devleti'ne ait olan Irak hakkında yapılan anlaşmaların hiçbir hükmü olmadığını ve bölgede yapılan oylamanın askerî baskı ve şiddet altında yapıldığını, halkın reyini serbestçe izhar edemediğini, Irak ve Musul'un asker zoruyla alınmasının umumî harpten beri ilan edilen prensiplere aykırı olduğu, Musul'un mütarekeden sonra işgal olunmasının ise hiçbir şekilde izah edilemeyip herhangi bir sebebe dayandırılmayacağını, Musul'un mukadderatının İzmir'in, İstanbul'un, Trakya'nın, Adana, Urfa ve Antep'in mukadderatıyla aynı olduğunu ve bu şehirlerin mütarekeden sonra ve mevcut antlaşmalar hilafına işgal edildiğini söylemişti.

Kurt bir politikacı olan Lord Curzon, Türk tarafının tezini çürütmek için karşıt iddialar ileri sürdü. Hiç inandırıcılığı olmayan İngiliz tezine göre, Türk tarafının nüfusla ilgili verdiği istatiki bilgiler gerçeği yansıtmıyordu. Bölgede yaşayan Türkler ancak nüfusun 1/12'sini teşkil ediyordu. Çoğunluk olan Kürtler ise Türk değil, İran kökenliydi. Bağımsız Irak Devletinin ekonomik ve siyasi açıdan Musul'a ihtiyacı vardı. İngiltere Faysal ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalarak Musul'u Irak'ın ayrılmaz bir parçası olarak görüyordu.¹¹⁶

İki tarafın görüşleri arasında tek ortak nokta, Musul sorununun bir petrol sorunu değil, bir ülke sorunu olduğu görüşü idi. Oysa Musul'un kaderini tayinde petrol faktörü tarafların görüşlerinin aksine çok büyük rol oynuyordu. Savaştan yeni çıkmış, ekonomik kaynakları sınırlı bir Türkiye için Musul petrolünün önemi pek büyüktü. Ancak, Türkiye devletin güvenliğini ön planda tutarak, Musul sorununu bir ülke sorunu olarak ele alıyordu. Ankara petrolün, sorunun çözümünde oynayacağı rolün farkındaydı. İsmet Paşa ile Curzon arasındaki ikili görüşmelerde İngiltere ile petrolü paylaşabileceklerini söylemesi, yine büyük petrol şirketlerine Musul'da petrol arama ve işletme imtiyazını alabilmenin yolunun

¹¹⁵ Cemil, **a.g.e.**, s. 219.

¹¹⁶ Meray, **a.g.e.**, s.393–377

Ankara'dan geçtiği mesajının verilmesi, hatta bu konuda bazı girişimlerde bulunulması, Türkiye'nin Musul petrolüne gösterdiği ilginin işaretleridir. Konferans sırasında Musul petrollerinden % 25 pay alan Fransızlar, İngilizleri desteklerken, Amerikan temsilcisi de Musul petrolünün de içinde olduğu bazı ekonomik imtiyazlar beklentisiyle Türk tezini destekliyordu.¹¹⁷

Lord Curzon, İsmet Paşa'nın savunmasını dinledikten sonra Misak-ı Millî gibi bir vesikanın harbi kazanmış bir millete takdim edilemeyeceğini belirtmiş ve Ankara Meclisi'ndeki Kürt milletvekillerinin içinde Revanduz ile Süleymaniye'den gelmiş olanların bulunup bulunmadığını, bunların bir seçim neticesinde mi Ankara'ya geldiklerini sorduktan sonra Musul meselesinin bu tür tartışmalarla fazla sürüncemede kalacağı, meselenin biran önce çözüme kavuşması için bir hakeme havale edilmesinin uygun olduğunu ve bu hakemin de Cemiyet-i Akvam olabileceğini söyledikten sonra bu teklife ne zaman cevap verileceğini sormuştu.¹¹⁸

İsmet Paşa bu soru ve yapılan teklife, “Mevcudun dörtte biri kadar olan kavme memleketin bağışlanamayacağı, zira meclisteki Kürt mebuslarının millet tarafından seçildiği halde bugüne kadar Musul ahâlîsinin kendi mümessillerini seçip meclise gönderemediklerinden dolayı meclis de yer alamadıkları, bu sebeple söz konusu durumun Türkiye’de Kürtlerin temsil edilmediği şeklinde açıklanmaması gerektiğinden bahisle, hal böyle iken Lord Curzon'un seçimi neden kabul etmediğini anlamadığını; bir milletin kimin tarafından ve ne tarzda idare edilmek istediği anlaşılacak istenirse, usulün ahâlîye kendi mukadderatı hakkında fikrini sormak olduğu; aynı millete Emir Faysal’ı nasıl seçeceği sorulduğu halde, kimi istediği sorulmadığı; meseleyi hakeme veya Cemiyet-i Akvam’a göndermenin uygun görülmediği ve vatanın Musul gibi mühim bir parçasının bütün kaynaklarıyla bir hakemin fikrine bırakılamayacağı” şeklinde cevap vermişti.¹¹⁹

¹¹⁷ Mim Kemal Öke, **Belgelerle Türk-İngiliz ilişkilerinde Musul ve Kürdistan sorunu 1918–1926** Ankara, 1992, s.2–3.

¹¹⁸ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, c. I, TTK, Ankara 1983, s. 92.

¹¹⁹ Cemil, **a.g.e.**, s. 221.

Kasım günü İngiliz temsilcilerinden Tyrrell ile görüşen İsmet Paşa'nın Türkiye'nin fakir bir ülke olduğunu ve Musul petrollerinden pay istediğini ifade etmesi üzerine Tyrrell, tatmin edici bir antlaşma imzalandığı takdirde İngiltere'nin Türkiye'ye her türlü ekonomik yardımı yapacağı, fakat barış antlaşmasının hazırlanmasında petrol veya malî yardımın pazarlık konusu yapılmaması gerektiğini belirtti. Bu tarihten itibaren de Türkiye'nin Musul üzerinde hak iddiasından vaz geçmesi şartıyla Musul petrol kaynaklarından veya gelirlerinden hisse verilmesi imkânlarını araştırmak için Türk delegasyonu ile İngiliz petrol uzmanları arasında görüşmeler yapılmaya başlandı.¹²⁰

Aralık 1922'de Türk ikinci delegesi Rızâ Nur Bey, Curzon ile özel olarak görüşerek Musul'un Türklere bırakıldığı takdirde her bakımdan İngilizlerin memnun edileceği ve ihtilaf konularında Ankara'nın ılımlı davranarak derhal antlaşma sağlanabileceği, hatta Sovyetlerle olan ilişkileri kesmeye hazır olduklarını beyan ettiyse de Lord Curzon bu teklifleri pek sıcak karşılamadı.¹²¹

Musul meselesinin Özel müzakereler yoluyla halledilemeyeceği açığa çıkınca meseleyi 23 Ocak 1923 tarihinde Arazi Komisyonu'na getiren Curzon, Musul'daki petrol kaynaklarının İngiliz tezi ile ilgili olmadığını ve meselenin bir hakem heyetine havalesinin en uygun yol olduğunda ısrar edip aynı gün de Cemiyet-i Akvam'a müracaat mektubu yazdı. Mektupta, Misak'ın 11. maddesinin işleme konması gerektiğini ve Türklerin uzlaşmaz tutumları sebebiyle bölgede savaş tehlikesi olduğunu bildirerek cemiyetin toplanmasını istemişti. Diğer yandan toplantıya iştirak eden delegelerle görüşerek Türklerle konuşmaya gerek kalmadığı ve konferansa nihayet verildiğini açıkladı.¹²²

Musul meselesinin; Lozan Konferansı'nda halledilemeyeceği anlaşıldıktan sonra Lord Curzon, İtalyan ve Fransız delegelerinin ısrarları üzerine bu konunun daha sonraki bir tarihte Türkiye ile İngiltere arasında görüşülmesine dair bir maddenin antlaşma metnine konulmasına razı olmuştu.

¹²⁰ Mesut Aydın, **Türkiye ve Irak Hududu Meselesi**, Asam Yayınları, Ankara 2001, s. 22.

¹²¹ Karacan, **a.g.e.**, s. 35.

¹²² Meray, **a.g.e.**, s. 354.

Sonuçta Türkiye ile Irak arasındaki sınırın Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe konulmasından itibaren on iki ay zarfında tayin olunacağı şartı antlaşma metnine dahil edilmiş, antlaşma sağlanamadığı takdirde konunun Cemiyet-i Akvam'a götürülmesi kararlaştırılmıştı. Fakat İngiltere bu maddelerin geçerliliğinin tespit edilen süre içinde statükoya riayet olunacağı ve söz konusu arazide hiç bir değişiklik yapılmayacağına taahhüt edilmesine bağlı olduğunu hatırlatmış ve bu konular Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinde kayıt altına alınmıştır. Böylece Musul meselesinin görüşülmesi Lozan Antlaşması'ndan sonraya bırakılmış oluyordu.¹²³

2.3.4. Haliç Konferansı

Lozan Antlaşması'nın askıya aldığı Musul meselesinde Türkiye ile Irak arasındaki sınırın, 9 ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak görüşmelerle çözüme kavuşturulması antlaşmasının 3. maddesinin 2. fıkrasında hükme bağlanmıştı. Aksi takdirde konu Milletler Cemiyeti'ne havale edilecekti. Bunun üzerine İngiltere ile Türkiye arasında İstanbul'da bir konferans toplandı. Haliç Konferansı adı ile bilinen bu toplantı, şimdi Kuzey Saha Deniz komutanlığı olan Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti binasında 19 Mayıs 1924 Pazartesi günü başladı.¹²⁴

Konferansta Türk heyetinin başkanlığını, Büyük Millet Meclisi Başkanı Fethi (Okyar) Bey yapmış, heyetin diğer üyeleri arasında Diyarbakir Mebusu Fevzi Bey, Ordu Mebusu Faik Be Hariciye Hukuk Müşaviri Nusret Bey ve Yarbay İshak Avni Bey bulunmuştur. İngiltere'yi de Sir Percy Cox temsil ettiler. Ancak konferansın daha ilk gününde iki hükümet arasında önemli görüş ayrılıklarının olduğu anlaşıldı. İkinci toplantı 21 Mayıs 1924 Çarşamba günü yapıldı. Toplantıda Türk Heyeti Başkanı Fethi Bey, Musul'un eski Osmanlı yönetimi zamanındaki vilayet sınırları dikkate alınmak suretiyle, Türkiye'ye bırakılması yolunda istekte bulundu. Buna karşılık Sir Percy Cox, İngiliz tezini yansıtan bir muhtıra ile Musul da dahil olmak üzere Fırat Nehri'nin iki sahilini de istedi. Buna bir

¹²³ Meray, **a.g.e.**, s. 355.

¹²⁴ Meray, **a.g.e.**, s. 374.

muhtıra ile cevap veren Fethi Bey, Türk tezinin çeşitli sebeplerden dolayı kabul edilmesi gerektiğini sözlü olarak açıkladı. Buna karşı Sir Percy Cox, bu konu ile ilgili hazırlık yapıldıktan sonra ancak Cumartesi günü cevap verebileceğini söyledi.¹²⁵

Konferansın üçüncü toplantısı 24 Mayıs 1924 Cumartesi günü öğleden sonra yapıldı. Toplantıda Fethi Bey, ilk önce Musul vilayeti'nin Türkiye'ye bırakılması gerektiğine dair hazırlanan belgeleri anlattı. Ancak buna cevap vermesi gereken İngiliz Heyet Başkanı, Musul şöyle dursun, Hakkari vilayetine bağlı olan ve o anda Türkiye'nin yönetiminde bulunan Beytüşşebâb, Çölemerik ve Revandız kasabalarını da isteyerek, Hakkari'den Musul'a göç etmiş olan Nasturiler için toprak talebinde bulunmak suretiyle Türk Irak sınırını daha kuzeyden geçiren bir harita ortaya koydu ve konferans gündeminin dışına çıkacak kadar ileri gitti.¹²⁶ Konferans, sadece Musul vilayetinin kime ait olacağı hususunun tespiti için toplanmıştı. Böylece İngiliz Heyetinin İstanbul'a anlaşmak ve uzlaşmak üzere gelmediği anlaşılıyordu. Neticede konferansın üçüncü toplantısı da yeni bir toplantı günü tayin edilmeden sona erdi. Birkaç gün ne yapılacağı belli olmadan geçti.¹²⁷

Haliç Konferansı on günlük aradan sonra 5 Haziran 1924 Perşembe günü son toplantısını yaptı. Bu toplantıda Ankara'dan Türk Heyetine gelen yeni talimat, İngiliz Heyetine yazı ile bildirildi. Önce Fethi Bey Irak sınırı hakkında Türk görüşünü bir konuşma ile açıkladı.¹²⁸

Fethi Bey bu konuşmasında, İngiliz Heyetinin Hakkari vilayetine ait yeni bir toprak parçasını istediğini ve böylece Lozan Antlaşmasının ne ruhunda ne de metninde söz konusu edilmeyen yeni bir meseleyi ortaya koyduğunu ifade etti. Bu bakımdan Andlaşmanın metninde bildirilen amaca bağlı kalınması ve bu nokta üzerinde görüşmelere geçilmesi gerektiğini söyleyen Fethi Bey, İngiliz heyetinin meseleyi Milletler Cemiyetine havale etmek için ısrar edecek olursa, bunun doğrudan doğruya görüşmelerden kaçındığını ve

¹²⁵ Tahsin Banguoğlu, "Mili Misak ve Lozan", **Türk Edebiyatı**, İstanbul 1987, s. 7.

¹²⁶ Melek, **a.g.e.**, s. 46.

¹²⁷ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 177.

¹²⁸ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 179.

meselenin Milletler Cemiyetine götürülerek, çözümü onlara bırakmak arzusunda olduğu hissini verdiğini açıkladı. Fethi Bey açıklamalarını özetleyerek, Musul vilayeti topraklarının coğrafi ve tarihi bakımlardan Irak bölgesinden ayrı bulunduğunu, Lozan'da sadece Musul meselesinin görüşme konusu olduğunu, Hakkari vilayetinde toprak terkine dair hiç bir görüşme geçmediğini, İngiliz Heyetine adı geçen vilayet üzerindeki toprak taleplerinden vazgeçmediğini gördüğünü ve bu tarz hareketin Lozan Andlaşması ile uyuşmadığını, dolayısıyla görüşmelere bu şekilde devam etmekten bir sonuç çıkmasının mümkün olamayacağını üzüntü ile bildirdi. İngiliz Heyeti de hep aynı görüşte ısrar edince, anlaşma imkanı olmadığından, üç buçuk saat süren bir oturumdan sonra konferans kat'i olarak kesildi.¹²⁹

İngilizlerin Haliç Konferansı'na katılmaları, sadece Lozan'da askıya alınan Musul meselesi'nin dokuz aylık bir süre içinde ikili görüşmeler sonucunda çözüme kavuşturulması, aksi takdirde Milletler Cemiyeti tarafından bu meselenin ele alınacağı, yolunda 3. madde ile ifade edilen hususun icabını yerine getirmiş olmaktan başka bir gaye taşııyordu. Aslında Musul üzerinde İngilizlerin öteden beri hazırladıkları planlar, sürekli değiştirilmiş ve yeni gelişmeler karşısında genişletilmiştir. Hatta İngilizlerin, Türkiye-Irak sınırlarına ait görüşmelerin her aşamasında, bu sınırı biraz daha yukarıya çektikleri görülmüştür. 1910 baskı tarihini taşıyan Ansiklopedia Britannica'da, Irak'ın kuzey sınırları Bağdat'ın 60-70 km. kuzeyinden geçerken, mütarekeden sonra İngilizler, bu sınırı 300 km. ye çıkarmışlardır. Lozan Konferansı'nda Lord Curzon da, buna 100 km. daha ekleyerek, Irak'ın kuzey sınırlarını Bağdat'ın 400 km. daha yukarısına çekmiştir. Haliç Konferansı'nda ise İngiliz baş delegesi Percy Cox daha bir keyfi hareketle bu sınıra 100 km. daha ekleyerek 500 km. daha yukarı çıkarmıştır. Bu bakımdan İngilizlerin anlaşmak niyetinden uzak, sadece zaman kazanmak peşinde oldukları, böylece meselenin dokuz aylık sürenin dolması ile Milletler Cemiyeti'ne havale edilerek, bu örgütün hakemliğine başvurmak düşüncesinde oldukları anlaşılmıştır.¹³⁰

¹²⁹ Meray, **a.g.e.**, s. 385.

¹³⁰ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 182.

İngiltere, Cemiyet-i Akvam Umumî Katipliği'ne müracaat ile Musul meselesinin ilk toplantı gündemine alınmasını istedi. Umumî Katiplik bu talebi kabul ederek keyfiyeti Ankara'ya bildirdi. Bunun üzerine hükümet, Cemiyet-i Akvam'daki müzakerelere katılmak için Ali Fethi Bey'le müşavir olarak Münir, Salih, İshak Avni beylerden mürekkep heyeti 10 Eylül 1924'de Cenevre'ye gönderdi.¹³¹

Ali Fethi Bey, 24 Eylül 1924 günkü genel toplantıda Musul'un aidiyetini gerektiren coğrafi, ırki, iktisadi, askeri, siyasi ve demografik sebeplerin çeşitli İngiliz ve Fransız kaynaklarından deliller getirerek izah ettikten sonra buranın kaderinin tayini için en kestirme yolun halk oyuna başvurmak olduğunu belirtti.

İngiliz delegesi Lord Palmur, Türk heyetinin savunduğu fikirlerin aslında İngiliz görüşlerini teyit ettiğini, bu durumda kendilerinin ortaya koyduğu taleplerin pratiğe geçirilmesinden başka yol olmadığını söylemiş, bunun üzerine Ali Fethi Bey'de tekrar söz alarak sınır meselesini Musul'un mukadderatından ayrılamayacağı ve Türk tarafı için asıl meselenin sınırın Musul'un güneyinde mi kuzeyinde mi çekileceği meselesi olduğunu ifade etmiştir.

27 Eylül 1924 tarihli ikinci genel kurulda yine aynı mevzular görüşülmüş ve ertesi günkü oturumda Cemiyet-i Akvam Irak üzerinde İngiliz mandasını kabul etmiştir. Cemiyet, iki devletin iddialarını dinledikten sonra durumu hem İngiliz ve Türk hükümetleriyle hem de Musul'da halk temsilcileriyle görüşmek ve durumu yerinde tahkik etmekle görevli bir soruşturma komisyonu kurulmasını 30 Eylül 1924'te karara bağladı.

Komisyon çalışmaları devam ederken İngilizler Irak'ta hem entrikalar çevirerek komisyonun işini zorlaştırıyor hem de kuzeye doğru yeni topraklar işgal ediyorlardı. Musul'da halkın Türkiye lehine yaptığı nümayişler İngilizleri kuşkulandırmış, sınırda statüko tehlikeye maruz kalınca konsey, Brüksel'de yaptığı toplantıda 29 Ekim 1924 günü aldığı kararla geçici olarak bir sınır tanımı ortaya koymuş, statükoya uygun olup "Brüksel Sınırı" diye anılan bu sınır geçici olmasından dolayı Türkiye tarafından da kabul edilmişti.

¹³¹ Melek, a.g.e., s. 47.

Konsey aynı zamanda meseleyi izlemek ve önerilerde bulunmak için İsveç, İspanya ve Uruguay temsilcilerinden meydana gelen özel bir komite kurdu. Soruşturma komisyonu plebisitin, tarafların oy birliği ile olabileceği gibi hususlarında hazırladığı raporunu 16 Temmuz 1925'te Konsey'e sunmuştu, ancak İngilizler bu rapora da pek itibar etmediler.¹³²

Özel komitenin tavsiyesi üzerine konsey 19 Eylül 1925'te Lahey Adalet Divanı'nda bu raporun Lozan Antlaşmasınının 3/2. maddesine istinaden hukuki dayanağı hakkında görüş istedi.

Doktor Tefvik Rüştü 8 Ekim'de Divan başkatipliğine gönderdiği telgrafta; meselenin siyasi olup, Lozan'ın 3/2. maddesinin "hakemlik" niteliğindeki bir kararı gerektirmediği, bu durumda Türkiye'nin Divan'a temsilci göndermeyeceğini beyan etti.

Divan, 21 Kasım 1925 günü aldığı kararda konseye şu görüşleri bildirdi:

a-Cemiyet-i Akvamın Lozan'ın 3/2. fıkrası uyarınca alacağı karara tarafların uyması mecbur olacak ve bu karar Türkiye ile Irak arasındaki sınırın kesinlikle tesbit olduğunu gösterecektir.

b-Kararın oybirliği ile alınması gerekecek, tarafların delegeleri oylamaya katılacak ancak onların oyları oybirliğinin hesabından sayılmayacaktır.¹³³

Konseyin, 8 Aralık 1925 tarihli oturumunda Türkiye böyle bir tefsire karşı çıkmıştı. Konsey, özel komitenin raporunda ileri sürülen gerekçeler ve tavsiyeleri benimseyerek "Türkiye'nin Lozan'ın 16. maddesi ile sınırlarının ötesindeki topraklardan vazgeçtiği" şeklinde bir yorumla 16 Aralık 1925'te son kararını vermişti. Bunun üzerine Tefvik Rüştü alınan kararın hükümetinden aldığı yetkilere de son verdiğini açıklamıştı.

¹³² Melek, **a.g.e.**, s. 48.

¹³³ Nihat Erim, "Milletler Arası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye Musul Meselesi", **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. III, Ankara 1946, s. 329.

Konsey kararının ilk maddesinde, konseyin Brüksel’de kabul ettiği statükonun Türkiye-Irak arasındaki sınır olarak kabul edildiği beyan edilmektedir.

2. ve 4. maddelerinde ise İngiliz Hükümetinin manda yönetimini 25 yıl daha sürdürmek üzere Irak ile yeni bir antlaşma yapıp konseye sunması; Türkiye ile bu sınırın işaretlenmesi; İngiliz Hükümetince Türkler lehinde idari düzenlemelere gidilmesi ve soruşturma komisyonunun tavsiyelerinden hareketle halkı yatıştırıcı ve koruyucu, ayrıca bölgede ticarete canlılık getirici tedbirlerin alınması istenmekteydi. Türkiye bu kararın oylanmasına iştirak etmemişti. Dr. Tevfik Rüştü konsey başkanına gönderdiği yazıda; konseyin uzlaştırıcı rol oynamadığını, bir devletin hakimiyet haklarının söz konusu olduğu bir meselede o devletin rızası alınmadan verilen bir kararı onun haklarını ortadan kaldırmayacağını bildirmişti.¹³⁴

2.3.5. Musul Meselesi'nin Cemiyet-i Akvam'da Görüşülmesi ve Sonucu

Lozan Antlaşmasının ilgili (3/2) maddesi gereğince ikili görüşmelerinin yapıldığı Haliç Konferansı'nda bir sonuç alınamaması üzerine Musul Meselesi 20 Eylül 1924'den itibaren Cemiyet'i Akvam'da görüşülmeye başlanmıştır. Taraflar Cemiyete sundukları iddialara ilişkin raporlarda daha önceki taleplerini tekrarlarlarken cemiyet, meselenin anlaşılmaması için bölgede incelemelerde bulunmak üzere bir Tetkik Heyeti oluşturmuştur. Tetkik Heyeti ise çalışmalarını 25 Eylül'de tamamlayarak Cemiyete bir rapor halinde sunmuştur.

Meselenin Cemiyet-i Akvam'a intikal ettiği zamana kadar geçen süre içinde İngilizler, askeri açıdan bölge üzerinde tam bir hâkimiyet kurmak için (Statüko'nun bozulmaması taleplerine rağmen) askeri harekâtlarına devam etmişlerdir. Öncelikle Ravanduz'da üstlenmiş üstlenmiş bulunan Şefik Özdemir kumandasındaki birlikleri çembere alınmış, takviye almayan Özdemir Bey ağır Silahlarını bırakarak İran'a sığınmak zorunda kalmıştır. Lozan antlaşması'nın B.M.M.'ne tasdikinden sonra İngiliz birlikleri

¹³⁴ Melek, a.g.e., s. 50

Süleymaniye'ye Ağustos 1925'de saldıracak ve meselenin Cemiyet-i Akvam'da intikali aşamasında buraya sahip olacaktır.

İngilizlerin Süleymaniye'ye hâkim olmasında Ağustos 1924'de İngilizlerin tahrik ve yardımlarıyla çıkan Nasturi İsyanı ve bu isyan vesilesiyle tenkil harekâtına gelen Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa kumandasındaki Türk birliklerinin sınır ihlal ettiği gerekçesiyle İngiliz uçakları tarafından taciz edilmesi, olayları Ekim 1924'de iki ülke arasında karşılıklı protesto notalarının verilmesiyle gerginlik hâsıl olmuştur.

İngiliz saldırılarının devam etmesi üzerine Cemiyet-i Akvama başvuran Türkiye'nin talebi doğrultusunda, cemiyet, geçici "Bürüksel Hattı" olarak bilinen ve kâğıt üzerinde çizilen sınıra tarafların tecavüz etmemelerini tavsiye etmiştir. Bu girişim iki ülke arasındaki gerginliği daha doğrusu bir savaş ihtimalini azaltmış ve taraflar Tetkik Heyeti'nin çalışmaları sonucuna göre durumlarını yeniden belirlemek için kendi dâhili problemlerine yönelmişlerdir.

Türkiye'de 18 Ekim'de 1924, tatilde olan B.M.M. üyeleri olağanüstü bir toplantıya çağrılarak İngiliz notalarını ve Türkiye'nin takip edeceği siyaset görüşülmüştür. Musul Meselesinin yarattığı gerginlik, arkasından Lozan Analaşması'nın arta kalan meselelerinden biri olan mübadil muhacirlerin 1924 yazı boyuca Yunanistan'dan nakil ve iskânlarında hükümet aleyhine doğan şikâyetler, bu olağanüstü toplantı arkasından Meclise getirilmesi, dikkatlerin dâhili siyasete çevrilmesine sebep olmuştur.

Buna ilave olarak mebus komutanlarından K. Karabekir ve Ali Fuad (Cebesoy) Paşa'nın ordu müfettişliğinden istifa etmesi ve Rafet Bele'nin Mayıs 1924 başında verdiği istifasını geri alarak meclis'e katılması ile M. Kemal Paşa'nın emri üzerine mebusluğu tercih eden Cafer Tayyar (Eğilmez) ve Cevad Paşa'ların da Meclis içinde Hüseyin Rauf (Orbay) merkezli muhalif harekete katılmaları ve nihayet bu kişilerin kurucusu oldukları TpcF namı altında bir muhalif fikra teşekkülü görülmemektedir.

Belirtmek gerekir ki, TcPF'nin Türkiye'nin dış ilişkileri açısından bunalımlı bir devrede muhalif fikra olarak siyasi faaliyetlerine izin verilemesi aslında düşündürücüdür.

Bu konudaki mütalaamızı çalışmamızın sonunda belirteceğimizi belirterek bu fıkranın siyasi hayatta kaldığı müddetçe Musul Meselesi'nde hükümetin takip ettiği politikayı tasvip ettiğini desteklediğini söyleyebiliriz. Zaten Musul Meselesi de Tetkik Komisyonu'na havale edildiği için konu, artık dâhili siyaseti harekete getirecek bir aşamada, kamuoyunu meşgul eden bir konuda değildi.

Ama Şubat ortalarında doğru bazı Şark vilayetlerinde patlak veren Şeyh Said isyanı ile yabancı güçlerin ilgisi kuruldukça basında gündeme gelmiştir. Yorumlara göre daha önce bölge üzerindeki ilgisi çeşitli siyasi olaylarda sabit olan İngiltere, bu dış güç ifadesindeki hedef konumunda kalmıştır. Fakat yakın zamanlara kadar yapılan çalışmalarda (İngiliz arşivlerine dayanan araştırmalarda) İngiltere'nin doğrusu isyanla ilgisinin bulunmadığı ama bu isyanın İngiltere'ye yaradığı ortaya konmaktadır.

Sonuç itibariyle Musul Meselesinin akıbeti 5 Haziran 1925'de İngiltere ve Irak Hükümetleri arasında bir Ankara Antlaşması parafe edilerek Musul vilayeti 25 yıl müddetle İngiliz Mandaterliği altında kalmak şartıyla Irak'a bırakılmıştır. Türkiye'nin tek kazancı 25 yıllık manda yönetimi için Musul petrolerinden yüzde onluk bir hisse almasıdır. Türk Hükümeti bir anlaşma ile devredilecektir, ama diplomatik olarak kaybedilen bu topraklardan kulaklarımıza ulaşan “hoyrat”(bir anlamda özlem, ağıt)'lar yaşayan Türk Edebiyatında mümtaz yerini almaya devam etmektedir. ¹³⁵

2.3.6. Ankara Antlaşması

Türkiye 1926 yılında İngiltere ile yeniden görüşmelere başladı, bu sınır uyuşmazlığı, tarafların statükoyu kabul etmesiyle sona ermişti. 5 Haziran 1926'da asıl adı “Türkiye, İngiltere ve Irak hükümetleri Beyninde Hudut ve Münasebat-ı Hasane-i Muahedenamesi” olan ve Ankara'da imzalanan antlaşma, iki gün sonra yani 7 Haziran 1926'da T.B.M.M' de tasdik olunarak kabul edildi. Söz konusu antlaşma 3 fasıldan oluşmaktadır;

¹³⁵ Ahmet Yeşil “**Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**” Cedit Yayınları - Ankara 2002 S. 212–215

Birinci Fasıl: Türkiye ile Irak Arasındaki Hudut

Madde 1: Türkiye ile Irak arasındaki hudut Cemiyet-i Akvam'ın 29 Ekim 1924 tarihli toplantısında kararlaştırıldığı şekilde (Brüksel Sınır Çizgisi) kesinleşmiştir.

Madde 2: Son fıkrası saklı kalmak üzere 1. maddede tesbit edilmiş hudut bu antlaşmaya bağlı 1/250000 ölçekli harita üzerinde gösterilmiştir. Metin ile harita arasında aykırılık vukuunda metin geçerli olacaktır.

Madde 3: 1. maddede tasrih edilen hudut hattını arazi üzerinde belirlemek üzere bir "Hudut Komisyonu" kurulacak, bu komisyon Türkiye Hükümetince tayin olunacak iki yetkili ve İngiltere ile Irak hükümetleri tarafından beraberce tayin edilecek iki temsilci ile uygun gördüğü takdirde İsviçre Cumhurbaşkanınca İsviçre vatandaşları arasından seçilecek bir başkandan oluşacaktır. Komisyon en kısa sürede ve en geç bu antlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı ay içinde toplanacak ve çoğunluğun alacağı karara bütün tarafların uyması mecburî olacaktır.

Tahdid-i Hudut Komisyonu her durumda bu antlaşmadaki tarifleri pek yakından takibe gayret edecek, komisyonun masrafları Türkiye ile Irak arasında eşit olarak taksim olunacaktır. İlgili devletler komisyonun vazifesini yapabilmesi için gerekli yerleşme, işçi, malzeme ile ilgili bütün mevzularda gerek doğrudan doğruya gerekse mahallî makamlar eliyle yardım etmeyi taahhüt ederler.

Söz konusu devletler bundan başka komisyonca konulacak nirengi noktalarına, hudut işaretlerine kazık ve alâmetlere riayet etmeyi taahhüt ederler.

Hudut işaretleri birinden diğeri görülebilecek surette yerleştirilecek ve üzerlerine numara konulacaktır. Bunların mevkileri ile numaraları bir harita üzerinde gösterilecektir.

Hudut belirleme kesin zabıtnamesi ve buna ekli harita ve vesikalar üç nüsha olarak tanzim edilecek ve bunlardan ikisi hemhudut devletlerin hükümetlerine ve üçüncüsü, aslına uygun tastiklenmiş suretleri Lozan Antlaşması'na imza koyan devletlere tebliğ edilmek üzere,Fransa Hükümeti'ne verilecektir.

Madde 4: 1. madde mucibince Irak'a terk edilen arazideki ahâlinin tabiiyeti Lozan Antlaşması'nın 30–36. maddelerine dayanılarak halledilecektir.

Taraflar Lozan Antlaşması'nın 31, 32 ve 34. maddelerinde kayıtlı, seçme hakkının bu antlaşmanın yürürlüğe konulduğu tarihten başlayarak on iki ay müddetle geçerli olabileceğini kararlaştırmışlardır.

Bununla beraber Türkiye, ahâlden seçme haklarını Türkiye uyruğu için kullananların işbu haklarını tanımak hususunda hareket serbestisini muhafaza eder.

Madde 5: Taraflardan her biri 1. maddede belirlenen sınır hattının kesin ve bozulmaz olduğunu kabul ederek bunu değiştirmeye matuf her türlü teşebbüsten sakınmayı taahhüd eder.

İkinci Fası: Türkiye ile Irak Arasındaki İyi Komşuluk Münasebetleri

Madde 6: Taraflar bir veya birkaç silahlı kişinin sınır muntikasında yağmacılık veya eşkiyalık yapmak maksadıyla girişecekleri hazırlıklara, sahip oldukları bütün vasıtalarla karşı koymayı ve bunların sınırdan geçmelerine mani olmayı karşılıklı olarak taahhüd ederler.

Madde 7: 11.maddede zikredilen yetkili memurlar sınır muntikasında yağmacılık veya eşkiyalık yapmak için bir veya birkaç silahlı kişinin hazırlıklarda bulduklarını haber aldıklarında ihmal etmeden birbirlerini haberdar edeceklerdir.

Madde 8: 11.maddede zikredilen yetkili memurlar, buldukları yerlerde yapılmış olabilecek bütün yağmacılık ve haydutluk fiillerinden karşılıklı olarak birbirlerine haber vereceklerdir.

Haberdar edilecek memurlar ellerindeki bütün vasıtalarla söz konusu fiillerin fâillerinin sınırdan geçmelerine mani olmaya gayret edeceklerdir.

Madde 9: Silahlı bir veya birkaç kişi sınır muntikasında bir cinayet veya cürüm işledikten sonra diğer sınır muntikasına ilticâ ederse oranın, bu kişileri silahları ve yağma ettikleri eşya ile birlikte, uyruğu bulunduğu tarafa teslim etmesi mecburîdir.

Madde 10: Antlaşmanın işbu faslının tatbik muntikası Türkiye'yi Irak'tan ayıran bütün sınır ile bu sınırın iki yanında 75 km. derinliğinde bulunan muntikadır.

Madde 11: Antlaşmanın işbu faslını tatbik etmekle görevli yetkili memurlar şunlardır: Umumî işbirliğini tanzim ve alınacak tedbirlerin mesuliyeti kendilerinde olmak üzere; Türkiye tarafından askerî sınır kumandanı, Irak tarafından Musul ve Erbil mutasarrıfları; mahallî bilgilerin ve acil tebligatın teatisi için Türkiye tarafından vâlilerin uygun görmesi ile tayin edilecek memurlar; Irak tarafından Zaho, kaymakamı; İmâdiye, Zibar, Revanduz kaymakamlarıdır.

Türkiye ve Irak hükûmetleri gerek on üçüncü maddede zikrolunan Dâimi Hudut Komisyonu marifetiyle ve gerek siyasî yolla birbirini haberdar ederek, idarî sebeplerden dolayı yetkili memurların listesini değiştirebileceklerdir.

Madde 12: Türkiye ile Irak memurları diğer taraf uyruğundan olup, kendi toprakları üzerinde bulunan aşiret beyleri, şeyh veya öteki azaları ile resmî veya siyasî mahiyete sahip her türlü haberleşmeden kaçınacaklardır. Taraflar sınır muntikasında diğer devlet aleyhine yönelmiş hiçbir propaganda teşkilâtına ve topluluğuna izin vermeyeceklerdir.

Madde 13: Antlaşmanın bu faslının hükümlerinin icrasını kolaylaştırmak ve genellikle sınır üzerinde iyi komşuluk münasebetlerini sürdürmek üzere zaman zaman Türkiye ve Irak hükûmetleri tarafından karşılıklı olarak tayin edilecek, eşit sayıda memurlardan mürekkep bir "Dâimî Hudûd Komisyonu" kurulacak ve en az altı ayda bir kere ve durum gerektirdiği takdirde daha sık olarak toplanacaktır. Sıra ile Türkiye ve Irak'ta toplanacak olan bu komisyon, antlaşmanın bu faslının hükümlerinin icrasına müteallik işleri ve ilgili sınır muntika memurları arasında anlaşmazlığa sebebiyet veren, diğer her türlü sınır meselelerini dostça çözmek vazifesiyle mükellef olacaktır. Komisyon bu

antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihi takib eden iki ay zarfında ilk olarak Zaho'da toplanacaktır.

Üçüncü Fası: Genel Hükümler

Madde 14: Her iki ülke arasında ortak çıkarlar sahasını genişletmek maksadıyla, Irak hükümeti bu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden itibaren 25 sene müddetle, 14 Mart 1925 tarihli İmtiyaz Mukavelenamesi'nin 30.maddesi mucibince "Turkish Petroleum Kumpanyası"ndan, petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden veya şahıslardan, teşkil edilecek olan muavin şirketlerden sağlanan gelirlerin %10'unu Türkiye Hükümeti'ne ödeyecektir.

Madde 15: Türkiye ve Irak, dost devletler arasında geçerli bir "suçluların iadesi" antlaşması yapmak üzere açık müzakerelere girişmeğe karar vermişlerdir.

Madde 16: Irak hükümeti kendi ülkesinde ikamet eden şahısları bu antlaşmanın imzasına kadar Türkiye lehindeki düşünce ve siyasî hareketlerinden dolayı tedirgin etmemeği ve onlara en geniş manada bir genel af tanımayı taahhüd eder.

Bu konuda verilmiş mahkeme kararlarının hepsi geçersiz kabul edilecek ve sürdürülmekte olan bütün kovuşturmalar durdurulacaktır.

Madde 17: Bu antlaşma tasdiknamelerin teatisinden itibaren yürürlüğe girecektir. Antlaşmanın ikinci faslı antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren on sene müddetle yürürlükte kalacaktır.

Antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren iki sene sonunda taraflardan her biri söz konusu faslı kendi açısından feshetmek hakkına sahip olacaktır. Keyfiyet, feshin bildirildiği tarihten itibaren bir sene sonra geçerli olacaktır.

Madde 18: Bu antlaşma taraflarca tasdik edilecek ve tasdiknameler süratle Ankara'da teati edilecektir. Antlaşmanın tastiklenmiş suretleri Lozan Antlaşması'nı imza eden devletlere gönderilecektir.

*Ek: Bu fasıl Türkiye ile Irak arasında sınır hattının Cemiyet-i Akvam'ın 29 Ekim 1924 tarihli toplantısında kararlaştırılmış güzergâha göre tespit olunan kesin şeklini açıklamaktadır.*¹³⁶

Antlaşmanın imza edilmesinden sonra aynı gün İngiltere Büyükelçisi Sir Ronald Sharl Lindzey ve Irak Temsilcisi Nuri Said Paşa tarafından Hâricîye Vekili Tevfik Rüşdü Bey'e yazılan notada 14. maddeye atıfla, antlaşmanın yürürlüğe konulmasını takip eden on ay zarfında Türkiye hükümeti söz konusu olan yıllık paylarını sermayeye tahvil etmek isterse Irak Hükümeti'ne bu talebini bildirecek ve Irak hükümeti bu ihbar üzerine otuz gün içinde o madde hükmünün tamamıyla yerine getirilmesi için Türkiye Hükümeti'ne 500 bin İngiliz Lirası ödeyecektir.

Türkiye hükümeti, söz konusu yıllık payını bir üçüncü tarafın ödemeye hazır olabileceği fiyattan daha fazla olmamak üzere Irak Hükümeti'ne satın alma fırsatı vermeden elinden çıkarmamayı taahhüd ettiği ve bu notaların antlaşmanın tamamlayıcı parçasını oluşturmasını kararlaştırdıklarını tebliğ etmişti.

Hâricîye Vekili Tevfik Rüşdü Bey de Sir Ronald Sharl Lindzey ve Nuri Said Paşa'ya, tarafına gönderilen notayı senet saydığını bildirmişti.

Sonuç olarak Ankara antlaşması imzalandı ve Musul terk edildi. Dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Araş) Bey, 7 Kasım 1926 tarihinde meclis kürsüsünde Türkiye'nin yaptığı fedakârlıklardan bahsederken şunları söylemiştir¹³⁷:

“Yakın Şarkta başlıca hürmeti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti, en esaslı mihveri medeni milletlerin siyaseti arasında bir intizam unsuru ve terakki olarak çalışmakta olduğundan cihanın ve yakın şarkın sulh ve huzuru ve Irak'ın istiklal ve saadeti adına Büyük Britanya İmparatorluğu ile ilişkilerimizi normal bir hale getirmek için yegâne problem olan bu arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık.”

¹³⁶ Soysal, a.g.e., s. 216.

¹³⁷ TBMM. ZC., II. Devre, c.26, s. 165.

2.3.7. 1932–1939 Dönemi Türk-Irak İlişkileri

1932 yılına gelene kadar Türk dış politikası Misak-ı Milli, Lozan Andlaşması Musul Meselesi doğrultusunda şekillenmişti. Türkiye uluslararası planda yalnızdı. Yalnız Sovyetler ile yakın ilişkiler içindeydi. Ancak Türkiye, mevcut antlaşmalara bağlı kalıp diğer devletlerle ilişkilerini ilerletmek arzusundaydı. Nitekim, batılı ve doğulu devletlerle olan ilişkiler önceleri yavaş sonraları ise hızlanmıştır.

1. Dünya Savaşı'ndan sonra galip gelen devletlerce savaş sonrası imzalanan andlaşmaların devamını sağlamak üzere kurulan Milletler Cemiyetine üye devletler değişen şartların etkisiyle yenik devletlerine üyeliğe kabul etmek zorunda aldılar. Türkiye'de anti-revizyonist bir politika takip ettiğinden, 6 Temmuz 1932'de Milletler Cemiyeti Genel Kurulu'nun ittifakla aldığı bir kararla, Türkiye Cumhuriyeti'de Milletler Cemiyeti'nin bir üyesi olarak kabul edilmiştir.¹³⁸ Irak Krallığı'nda daha önce kararlaştırıldığı üzere 3 Ekim 1932 yılında Milletler Cemiyetine üye olmuştur.

Kral I . Faysal 'ın 3 Eylül 1933'de Cenevre'de ölmesi üzerine yerine oğlu Gazi geçti. Faysal'ın ölümünden sonra Irak devlet adamları her ne kadar çelişkili bir dış politika takip ettilerse de yine de temelde Faysal'ın dış politika görüşlerini sürdürdüler. Irak, Türkiye, İran ve diğer Arap ülkeleri ile iyi komşuluk ilişkilerini devam ettirmiştir. Yine bu dönemde Arap Birliği hususunda Faysalı düşündüğünden de fazla ilerleme kaydedilmiş, 2 Nisan 1936 Arabistan ve 29 Nisan 1937'de Yemen'le Arap Birliği oluşturmuşlardır.

Türkiye'de bölgede ve dünyada gelişen olaylar karşısında bölgesel işbirliğinin önemini kavramış ve ortak çalışmalar içine girmiştir. Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesinin de etkisiyle Türkiye'nin büyük çabaları ile bir dizi andlaşmalardan sonra 9 Şubat 1934 tarihine Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında, Atina'da Balkan Paktı imzalandı.¹³⁹ Türkiye böylece balkan sınırlarını garanti altına almıştır. Ayrıca

¹³⁸ Gönlübol, a.g.e., s. 102.

¹³⁹ Armaoğlu, a.g.e., s. 337.

boğazla konusunun da lehine olarak halleden 20 Temmuz 1936 tarihli Montreux Boğazlar Sözleşmesini imzaladı.¹⁴⁰

Balkan Paktı ve Boğazlar Sözleşmeleri ile Türkiye büyük oranda rahatlamıştır. Ancak doğu sınırları için hala endişeli idi. İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı Orta Doğu memleketlerini bu arada Türkiye ve Irak'ıda tedirgin ediyordu. Dolayısıyla bu bölgede de ortak bir iş birliğine ihtiyaç vardı. Türkiye bu meseleyi de Sadabad Paktını imzalayarak halledecek ve ortak iş birliği zincirine bir halka daha eklemiştir.

Türkiye daha öce İran ve Irak'la çeşitli dostluk adlaşmaları yapmıştı.¹⁴¹ İtalyan tehlikesi karşısında ise Türkiye, İran ve Irak 3 Ekim 1935 günü Cenevre'de bir ortak savunma amaçlı, ortak dayanışma paktı parafe etmişlerdir. Aynı gün Irak ve İran arasındaki Şattül Arap uyuşmazlığının halli içinde bir andlaşma parafe edilmiştir. Daha sonra Afganistan'ın görüşmelere katılması sağlanmıştır.¹⁴² Bütün bu gelişmeler Sadabad Paktını doğurmuştur.

Paktın imzalanmasını geciktiren İran Irak uyuşmazlığı nihayet 4 Temmuz 1937'de giderilmiştir. Neticede 8 Temmuz 1937'de Tahran'da Sadabad Sarayında Türkiye, İran, Afganistan ve Irak arasında dörtlü pakt imzalanmıştır.¹⁴³

Hiç şüphesiz, Sadabad Paktı ne İngiltere nede Rusya'ya karşı yapılmıştı. Özellikle Türkiye ve Irak açısından İtalya ve Almanya tehlikesine karşı yapılmamıştı.

Zaten İngiltere'ye karşı yapılacak olan bir pakta, Irak'ın dahil olması mümkün değildir.¹⁴⁴ Bir ara Bekir Sıdkı ihtilali ile Irak'ta iktidara aleyhtarı ve Alman taraftarı olan bir hükümet gelmişti. İngiltere, o zaman böyle bir pakta taraftar değildi ancak şimdi iktidarda İngiliz taraftarı Hikmet Süleyman Hükümeti bulunmaktadır. Türkiye ise

¹⁴⁰ Armaoğlu, a.g.e., s. 343.

¹⁴¹ Gönlübol, a.g.e., s. 115.

¹⁴² Armaoğlu, a.g.e., s. 347.

¹⁴³ **Düştur**, III. Tertip, c. 19, Başvekalet Matb., Ankara 1938, s. 302.

¹⁴⁴ Gönlübol, a.g.e., s. 117.

İngiltere'den korkmuyor, zira Türk İngiliz ilişkileri Musul meselesinin hallinden sonra gittikçe olumlu bir gelişme göstermektedir. Bu paktla Türkiye'nin amacı mihver devletlere (Almanya, İtalya) karşı pozisyonunu güçlendirmektedir.

Paktın imzasından sonra Akit devletlerin başkanları, bir birlerine tebrik telgrafları göndererek Paktan duydukları memnuniyetlerini dile getirmişlerdir.¹⁴⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı M. Kemal Atatürk, Irak Kralı Gazi'nin telgraflarına cevaben gönderdiği telgrafında: “*Sadabad Misakının imzası münasebetiyle göndermek lütfunda buldukları dostane telgrafi büyük bir memnuniyetle aldım. Bir birine kardeşlik ve dostluk rabitaları ile bağlı dört devletin dünya sulhu yolunda verimli bir teşriki mesaisini temin edecek olan bu misakı, memleketimiz için çok hayırlı bir eser telakki eder, hepimize müteyemmem olmasını dilerim. Bu mesut vesile ile zatı mülukanalarının şahsi saadetleri ve kardeş Irak'ın refah ve ikbali için en samimi temenniyatımı izhar etmekle bahtiyarım*”, diyerek Paktın önemine işaretle memnuniyetini ifade etmiştir.

Paktın imzalanmasında başı çeken Türkiye, bölgede prestijini arttırmış ve lider ülke konumuna gelmiştir.¹⁴⁶ Atatürk vefaat etmeseydi Sababat Paktı “*İslam Devletleri Federasyonu*” na dönüşebilirdi.¹⁴⁷

Musul Meselesi'yle birlikte, kaderine terk edilen Irak Türkleri, Sadabad Paktı'nda da zikredilmemiştir. Zaten Paktın birinci maddesi Akit Devletlerin birbirlerinin iç işlerine müdahale etmemelerini içeriyordu. Paktın imzasında önce Irak'ı ziyaret eden T. Rüştü Aras, Kerkük'te Türkler tarafından coşkun tezahüratla karşılandı. Fakat bu, Irak'ın, Türkiye'ye karşı dostluğuna rağmen, Irak Türklerine karşı, baskı yapılmasına yol açmıştır.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Şevket Koçsoy, **Irak Türkleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, s. 28.

¹⁴⁶ Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)**, Emel Yayınları, Ankara 1978, s. 593.

¹⁴⁷ Ünal, **a.g.e.**, s. 593.

¹⁴⁸ Enver Yakupoğlu, **Irak Türkleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1976, s. 19.

Netice olarak Sadabad Paktı “kendi kendini müdafanın şaheseridir”.¹⁴⁹ Irak Türkleri dışında, Türk-Irak ilişkileri de bu anlaşmayla en iyi bir düzeye ulaşmıştır.

Sadabad Paktı, günümüze kadar taraflarca bozulmamasına rağmen, özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra gelişen olaylar nedeniyle unutulmuştur.

II. BÖLÜM

1. Musul ve Kerkük’ün Türkiye Cumhuriyeti Açısından Önemi

1.1. Jeopolitik ve Güvenlik Açısından Önemi

Sınır komşumuz olan Irak’ın kuzeyinde bulunan Musul ve Kerkük sahip olduğu zengin yeraltı kaynakları ve Doğu’ya (Asya) açılan bir ticaret koridoru üzerinde olması hasebiyle birçok devletin ve milletin iştahını kabartan bir konumdadır.

Asırlarca Osmanlı yönetiminde kalan Musul vilayeti, 19. yüzyılın son çeyreğinde Batı emperyalizminin ilgi odağı haline gelmiştir. Bölgenin ekonomik ve stratejik önemi, Almanya ve İngiltere’nin kıyasıya bir mücadeleye girmelerine sebep olmuştur. Arap yarımadası ve Doğu Akdeniz ülkelerini Ortadoğu ve Uzakdoğu’ya bağlayan yolların

¹⁴⁹ Koçsoy, **a.g.e.**, s. 29.

üzerinde yer alması Mezopotamya'ya Hindistan'a yöneltilecek bir saldırı için ilk adımın atılacağı bir bölge olduğu gibi Basra Körfezi yoluyla da güneye yönelecek bir askeri harekâtın başlangıç noktası olma özelliği kazandırmıştır. Böyle bir harekâtı yapacak ordunun, stratejik harekât için geniş bir ikmal üssü ve emniyet sahası olan Mezopotamya'yı ele geçirmesi gerekir¹⁵⁰. Mezopotamya tarih boyunca Ortadoğu'yu besleyen tahıl ambarlarından biri olmuştur. Avrupa tekstil sanayisinin ihtiyaç duyduğu pamuk üretimine elverişli mümbit topraklara sahiptir. 19. Yüzyılın sonlarında insanoğlu yeni bir stratejik madde keşfeder. Bu maddenin adı petroldür. Petrolün ilk bulunduğu yerlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Musul yöresidir. Bu yeni buluş, emperyal devletlerin Mezopotamya'ya olan ilgisini daha da artırır.¹⁵¹

Bölge güvenlik açısından Türkiye Cumhuriyeti için büyük bir önem teşkil etmektedir. Bu sıkıntı, kaynağı Kuzey Irak olan terör olayları ve buna destek veren Kürt oluşumudur.

Türkiye, Kuzey Irak'ta bir Kürt devleti oluşumuna ilişkin büyük kaygılar taşımaktadır. Burada Türkiye Irak içerisindeki Türkmenlerin ezilmemesi, yeni oluşumda yerlerini almaları ve Musul ve Kerkük petrollerinin Kürtlerin kontrolüne verilmemesi gerektiğinden yola çıkarak Kuzey Irak'taki Kürt devleti oluşumuna karşı çıkmanın yanında, dünyadaki Kürt nüfusunun yarısına yakınının Kuzey Irak'a komşu Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde yaşadığı ve bugüne kadar tanımadığı Kürt realitesinin devletin üniteryan yapısını tehdit edecek bir hareketlenmeye girişeceğinden çekinmesidir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki, Türkiye'nin Irak'ın kuzeyi üzerindeki politikası son zamanlara kadar büyük bir kararlılık ve doğrulukla sürdürülmüştür. Irak'a Amerikan

¹⁵⁰ T.C.Gn. Kur. ATASE Bşk. **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**: Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbinde İdari Faaliyetler ve Lojistik, C.X. Ankara, 1985, S.28.

¹⁵¹ Öke, **a.g.e.**,s.4.

saldırısının söz konusu edildiği 2001 yılı sonlarından itibaren Türk yetkilileri aşağıdaki konuları her seviyede açık açık dile getirmişlerdir:

1. Irak'ın toprak bütünlüğünden yanayız.
2. Irak'ın kuzeyinde yeni bir devlet oluşumuna müsaade etmeyiz.
3. Irak Türklerinin can ve mal emniyetiyle birlikte haklarının korunması önceliklerimiz arasındadır.

Türk hükümetlerinin her seviyedeki yetkilileri Türkiye'nin yukarıdaki koşulları Irak'ın kuzeyine dair politikalarında vazgeçilmez unsurlar olarak belirtmiştir. Hatta daha da ileri gidilmiş Irak'ın kuzeyinde Türkiye'nin güvenliğini tehdit edebilecek bir oluşumun ortaya çıkması savaş sebebi olarak ifade edilmiştir.

Hükümet de devletin resmi organlarıyla paralellik içerisinde olarak yukarıda belirtilen hassasiyetlerimizi her seviyede tekrarlamıştır. Buna ikinci tezkerenin TBMM'den geçip geçmemesinin tartışıldığı günlerde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin durumu açıklayan kararlı tavrını da eklemek gerekir. Türkiye'nin hem ABD hem de AB tarafından Irak'ın kuzeyine girmemesinin açıkça istendiği günlerde, Türk Silahlı Kuvvetleri hükümetle koordineli olarak yaptığı açıklamada aşağıdaki şartların ortaya çıkmaması halinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Irak'ın kuzeyine girmeyeceğini bildirdi:

- 1.Kuzey'den sınırlarımıza yönelik bir göç hareketinin oluşması.
- 2.Kuzey'deki gruplardan birinin diğerine saldırması.
- 3.Irak Türklerine yönelik bir saldırının gerçekleşmesi.
- 4.Peşmerge gruplarının Musul ve Kerkük'e girmesi.

Irak'ın kuzeyi ile ilgili son gelişmelere hem bölgenin, hem Türk-Amerikan ilişkilerinin geleceği hem de Türkiye'nin güvenliği açısından bakılmasında zaruret vardır. Basın-yayın

organlarında çıkan "ABD, Türkiye'den Irak'ın kuzeyindeki Türk askeri varlığını çekmesini istedi" şeklindeki haberler haklı olarak Türk kamuoyunun dikkatini yeniden Irak'ın kuzeyine yönlendirmiştir. Özellikle de son zamanlarda ABD'nin de göz yumduğu veya görmezden geldiği, Irak ordusuna ait ağır silahların da PKK veya KADEK militanlarının eline geçmiş olması konuya yeni ve çok önemli bir güvenlik boyutu getirmiştir. Türk yetkililer, bölgede ağır silahlara da sahip 5000 civarında PKK militanı olduğunu ve bunun önemli bir güvenlik sorunu yarattığını ve bu tehlike kesin bir şekilde ortadan kalkmadan Türk Silahlı Kuvvetlerinin bölgedeki kuvvetlerini çekmeyeceğini bildirdiler. ABD yetkilileri her ne kadar en üst seviyede PKK militanlarının da silahsızlandırılarak etkisiz hale getirileceğini bildirseler de, son zamanlarda ABD'den Türkiye'ye yönelik hiç de dostça olmayan açıklama ve uygulamalar dikkate alınınca bu tür taahhütlerin oyalamadan öteye geçmeyeceği görülebilir. ABD'nin, bölgede bulunan PKK militanlarının silahlarını toplayarak onları ya Irak ordusu içine alacaklarını ya da bölgeden çıkaracaklarını belirtmektedirler. Görünen odur ki, ABD yetkilileri oyalama taktiklerine devam etmektedirler.

Bilindiği gibi çok uzun zamandan beri Türk Dış Politikası maalesef statüko denilen mevcut durumu koruma ve sürdürme üzerine kuruludur. Böyle bir politika dinamik değildir, beklenmedik şekilde ortaya çıkan olaylara önceden hazırlıklı değildir. Ancak statükoyu devam ettirmek her zaman mümkün olmayacağı gibi bazen de devam ettirmemek daha doğru bir politika olabilir. Yine de özellikle dış politika konusunda sert ve ani yön değiştirmelerinden kaçınmak gerekir.

Türkiye PKK terörü ile mücadele ederken ABD ve batılı dostları PKK'yı uzun süre terör örgütü olarak tanımadılar ve bu terör örgütü "özgürlük savaşçısı" olarak değerlendirildi. Ne zaman terörden batının kendi canı yandı ve PKK adını değiştirdi ancak o zaman terör listesine dâhil edildi. ABD Körfez Savaşı sırasında 36. paraleli adeta paralellikten çıkararak Irak'ın kuzeyindeki Peşmergelerin yaşadığı bölgeleri "Güvenlik Bölgesi" ilan etti ve bu paralel içine giren Irak Türklerini bu güvenlik bölgesine almadı ve Saddam'ın insafına bıraktı. Hepimiz hatırlayacağız, yine Irak'ın kuzeyinde ABD helikopterleri Cudi Dağı'na ve PKK militanlarının bulunduğu bölgelere ne olduğu

anlaşıl原因 büyük paketler attılar. Daha da ileri giderek Körfez Savaşı sonrası Irak'ın kuzeyinde adı bile konmuş ama henüz tanınmamış bir yeni devlet oluşumunun alt yapısını desteklediler ve gerçekleştirdiler.

Bu nedenlerden ötürüdür ki; Musul ve Kerkük kati surette kaderine terk edilemez ve Türkiye bölgede yaşanan sürece müdahil olmak zorundadır.

1.2. Ekonomik Açıdan Önemi

Bu bölümde Türkiye Cumhuriyeti'nin uğradığı kayıplar ve olası maddi kazanımları üzerinde durulacaktır.

Genel olarak Osmanlı Devletinin varlıkları, mülkiyet ve bunların parasal değerlendirmeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çözemediği, Batı dünyasının kendi finans dünyasının üzerine kurulduğu derin sorunlardandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarındaki bazı yatırımların finansında, mesela Hicaz demiryolunda, bu varlıklar bir ipotek, öz kaynak olarak gösterildiğinden, savaş sonrası Ankara hükümeti, Lozan Antlaşması ile bu Osmanlı borçlarını ödemek zorunda kalmıştır.¹⁵² Ankara Antlaşması ile ise, Musul üzerindeki bu haklar, dayandığı esaslar hiç açıklanmadan, ne süreçten dolayı olduğu bilinmeden, ani bir şekilde, bu devletlerarası hukuki antlaşmaya girmiştir. Burada önemli olan niye ve nasıl girdiği değil, ondan sonra ne olduğudur. Bu antlaşmaya girme olayı bir kuvvet, savaş ile olmadığından, mutlaka karşı tarafı tatmin edecek kadar yeterli, ama belki bu antlaşmada açıklanmayacak kadar ilginç bir hukuki esası vardır. Bilinen faktörler, baş aktörlerden Gülbenkyan¹⁵³ ile devrin Osmanlı Başbakanı arasındaki söz ile verilen % 20'lik petrol imtiyazıdır ve İngiltere'nin burayı ateşkesten sonra işgal ettiğidir.

¹⁵² Türkiye dışına çıkarılan Osmanlı hanedan mensuplarının bu konudaki hak faaliyetleri, hukuki haklara esas olacak, daha sonraki devletlerarası antlaşmalar ile olmadığından ve sadece bireysel teşebbüsler olduğundan, dikkate almamıştır.

¹⁵³ **Kalust Serkis Gülbenyank**, II. Meşrutiyet döneminde Shell-Royal Dutch ve Anglo-Saxon petrol şirketine danışmalık yapmıştır. Daha sonra Osmanlı Devletinden aldığı petrol işletme imtiyazları ile zengin olmuştur. 1920'de mülkiyet ve kardan %5'lik bir pay almak şartıyla haklarını Fransa, İngiltere, ABD ve Hollanda'nın dâhil olduğu Irak konsorsiyumuna devretmiştir. Gülbenkyan, Musul sorununun görüşüldüğü sırada ön plana çıkmıştır. 1940'dan sonra İran'ın Fransa hükümeti nezdinde orta elçisi olarak görev yapan Gülbenkyan,

Bu durumda iki konu dikkat çekmektedir: İlk konu, Ankara Antlaşması'nda söz edilen 500,000 sterlin karşılığında Türkiye hakkından, basınında yazdığı gibi, vazgeçti mi? veya bir süre tahsil edip, sonra her ne nedense tahsil edemedi mi?¹⁵⁴

İkinci konu, Ankara Antlaşması'ndan dokuz ay önce imzalanan, 14 Mart 1925 tarihli "Turkish Petroleum Company" (TPC) ile Irak antlaşması ellerinde olduğu halde, hatta 33. maddesine atıf edildiği gibi, niye Ankara Antlaşması'nda bu konu, sanki son anda, acele ile eklenmiş bir madde gibi yazıldı?

Antlaşmanın 14. Maddesi "Her iki ülke arasında ortak çıkarlar sahasını genişletmek maksadıyla, Irak Hükümeti bu antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden itibaren 25 sene müddetle, 14 Mart 1925 tarihli İmtiyaz Mukavelenamesi'nin 33. maddesi mucibince "Turkish Petroleum Company"den, petrol ihraç edebilecek olan şirketlerden veya şahıslardan, teşkil edilecek olan muavin şirketlerden sağlanan gelirlerin %10'unu Türkiye Hükümeti'ne ödeyecektir" demektedir. Burada atıf yapılan TPC, hem tüm Irak için, hem de daha sonra tüm "Red Line Agreement" dâhilindeki ülkeler için, Gulbenkyan kontrolünde Osmanlı bölgelerinden petrol işletmek amacı ile 1912 yılında Alman, İngiliz ve Hollanda katılımı ile kurulan bir firmadır.¹⁵⁵

TPC-Irak Antlaşması bugünlerde bile yürürlükte olan üretim paylaşılması antlaşmalarında (production sharing agreement) olduğu gibi, son derece zamanına göre detaylı, TPC'ye belli zaman limitlerine kadar yaptırımlar içeren, faaliyetler antlaşmaya uymadığında tüm hakların Irak'a geçeceği gibi modern ifadeleri olan, anlaşmazlık durumlarında hakem heyeti gibi maddeleri olan bir antlaşmadır. Bir tek fark, firma ile üretim paylaşması değil, "royalty", yani satılacak ton petrol başına Irak'a sabit bir ücret

kurduğu vakıf ile Türk diplomatlarına suikastlar düzenleyen Ermeni ASALA terör örgütüne mali yardımlarda bulunmuştur.

¹⁵⁴ Fikret Bila, "Musul-Kerkük'te Hakkımız Var mı", **Milliyet**, 7 Ocak

2003 <http://www.milliyet.com.tr/2003/01/07/yazar/bila.html>

¹⁵⁵ Şükrü Boğut, "Musul Petrolleri ve Lawrence ile Huntington Arasında Bir Petropolik <http://www.stradigma.com/index.php?sayfa=makale&no=90>

vermesini içeren bir antlaşma olması noktasındadır. Ama Irak delegeleri pazarlık ile Osmanlı devleti ile TPC'nin ilk görüşmelerinde söz konusu olan "% 20 hisse" yerine, böyle bir sabit ücrete razı olurken, bir ton başına alınacak 4 şilin parasını, enflasyon yüzünden altın ile indekslemişlerdir. İngilizler de bu 4 şilin sayısını, TPC Şirketi'nin kârlılık durumuna göre 2 ile 6 şilin arasında limiteleşmiştir. Tabi TPC'nin Irak dışındaki rafinizasyon masraflarını da kâr hesabına uygulama imkânları onlara epeyce bir esneklik getirmiş olabilir. Bunları Irak Devleti'nin muhasebe denetim kayıtlarından öğrenmek mümkün olabilir. Böylelikle, bugünkü modern hukukta bile yeterli olan "sözlü antlaşma" şeklinin, hem Irak hem de sonraki Türkiye hükümeti tarafından TPC, Irak ve İngiltere aralarındaki değişik zamanlardaki müzakerelerde esas, yani baz olduğunu görüyoruz.

Türkiye'nin, 1927 ile 1955 arasında, toplam 5,5 milyon sterlin'den, 2 milyon sterlin ödenmemiş alacağı var. Bir başka hesaplama göre ise, toplam alacak miktarını o zamanın parası ile 50 milyon sterlin olarak bulunmuş, ödenen 3,5 milyon sterlin düştükten sonra kalan 46,5 milyon sterlini bugünkü değerinin 740 milyon sterlin olduğunu, 1934 ile 1958 yılları arasındaki üretimi dikkate alarak hesaplanmıştır.¹⁵⁶

Bir başka hesaplama, normal royalty miktarının varil başına 1991 yılında 1.58 dolar olacağını, altın ile indekslenmesi ile varil başına 2,5 dolar olabileceğini bulunur. Türkiye'nin hakkı bu sayıların % 10'udur.¹⁵⁷

Petrol üretimi 1926 ile 1961 arasında toplam 3 milyar varil civarında yapılmıştır. Aynı süre zarfında ispatlanmış rezervler ise 38 milyar varildir. 1968–1995 arası üretim 19 milyar varil, ispatlanmış rezervler 120 milyar varildir.

Bu sayılara göre 1926 ile 1961 arası ortalama günlük üretim 235,000 varildir. Daha detaylı data ile bu sayılar değişebilir.

¹⁵⁶ Ferruh Değirmen, "Musul Petrollerinde Gerçekler", **Cumhuriyet**, 4 Şubat 2003

¹⁵⁷ Boğut, **a.g.m.**, s.5

Bir fikir vermesi bakımından, Türkiye'nin alması gereken toplam para, 1926 ile 1961 arasında (antlaşmalar boru hattı inşa edilmesinden sonra başlamakta, ilk boru hattı 1935'te başlamak üzerine, bunun üzerine Ankara Antlaşması 25 yıl ilave edilince 1960 yılına kadar geçerli olacaktı) oluşmuş ve 1991 değerlerine göre bu para 760 milyon dolar civarındadır.¹⁵⁸ Aynı oranlarda, benzer bir düşünce ile 1961'e kadar ispatlanmış petrol rezervlerindeki, Türkiye'nin hakkı 1991 itibari ile 4,8 milyar dolarlık olacaktı.

Bu şekilde her yıl için üretim miktarları o zamanki sterlin üzerinden bulunup, ödenmiş olan miktarlar düştükten sonra petrolün ticaret edildiği dolara çevrilip altın indeksi ile hem enflasyon düzletmesi yapılır hem de ödenmemiş kısmına birleşik faizler eklenebilir, ayrıca ispatlanmış petrol ve gaz rezervlerini de ayrı bir çalışma olarak yapılarak daha detaylı ekonomik analizler, belki zamanı geldiğinde kullanılmak için hazırlanmalıdır.

Maalesef Ankara Antlaşmasını imzalayan Türk Devleti, daha önceleri Lozan'da İsmet İnönü'nün yaptığı detaylı çalışmalarda olduğu gibi değil, hatta 9 ay önce Irak temsilcisi Muzahim Bey El-Pacaci'nin TPC ile imzaladığı ve ellerinde olan bu antlaşmayı örnek almadan, bu ödemelerinin esaslarını gerekli şekilde açıklamamışlardır. Konu ile ilgili madde sanki son anda eklenmiş gibi görünmektedir. Antlaşmanın sonuna da bir "şerh" ile 500,000 sterlin satma hakkı çok dikkatlice eklenmiştir.

TPC Antlaşması'nda, hukuk kurallarına o zamanlardaki İngiliz hükümetinin saygınlığını görmekteyiz. Belki bölgeyi ele geçirmeleri pek kanuni değildi ama imzaladıkları antlaşma modern hukuk esaslarına dayanıyordu. En azından bu antlaşmanın ilgili maddelerine Ankara Antlaşması'nda daha fazla atıf yapılabilirdi.

Bu arada, İngiliz hükümetinin bölgedeki o zamanlardaki ısrarlı ilgi ve baskısına rağmen, Türk hükümetinin böyle bir ortamda mücadele verdiğini takdir etmek lazım. Bu yüzden bir %10 bile alabilmek belki büyük bir başarı. Bunu 1926'ların Türk Devleti'nin, Osmanlı Baş veziri Halim Paşa'nın TPC için "söz" ile yaptıkları "%20" hakkın bir uzantısı, bir bakıma yeni şartlar altında kabulü gibi görmek lazım. Türkiye'nin son antlaşmada aldığı

¹⁵⁸ Boğut, **a.g.m.** ,s.6

%10 hak, Irak hükümetine düşen payın bir parçasıdır. Bu da 1991 hesaplarına göre her varil petrolde 0.25 dolar tutuyor.

Ayrıca, Osmanlının hassas devlet analiz ve taktik tecrübelerinden geçmiş, Irak namına ilk antlaşmayı imzalayan Muzahim Bey El-Paçacı ekibini, karşı tarafta İngiliz Devleti'nin zamana göre en uzman sayılan temsilcisi Edward Herbert Keeling'e karşı, her ne kadar müzakerede istedikleri % 20 hisse yerine ton petrol başına 4 şilin gibi sabit bir royalty ile aldatılmış gibi görünse de, bu şilin miktarını, hemen o zamanki altın değerine bağlayıp, İngilizlerin o zaman akıllarına bile gelmeyen, petrol fiyatlarının sonraki yıllarda, Irak piyasasında üç sene sonra ortaya çıkacak, ulusal enerji politikasını tüm dünyaya kabul ettirecek olan Amerika'nın, sabit tutacağını, hatta altına karşı değer bile kaybedeceğini, belki de bu ileri görüşlülükle fark etmesi yüzünden takdir etmeliyiz.

Bu 1926'da ki royalty miktarı sadece sterline bağlı olsa idi, 1991'de varil başına 1.88 dolar olacaktı. Ama 1926'da hemen altına bağlandığından ve ilerdeki tüm petropolitikaları o zaman ancak Muzahim Bey tahmin edebildiğinden, aynı royalty 1991 itibari ile varil başına 2,5 dolar olacaktı. Yani Iraklılar ve dolayısı ile antlaşma yürürlükte olsaydı Türkiye, bu sebepten % 166 daha fazla para alacaktı, aynı görüşle varil başında yüzde olarak, 1926 yılında % 7 olan bu oran, 1991'de % 13 olacaktı. Buna ilaveten, daha sonraki gelişmelerde, önce İngiliz ve sonra Amerikan kontrolündeki ham petrol fiyatlarının, uzunca süre özellikle düşük tutulup, asıl parayı ancak çoğu kendilerinde olan rafineri ürünleri ile yapacakları yüzünden, Fransa ve Gulbenkyan bu işten epeyce zararlı çıkacaklardı.¹⁵⁹ İşe herkesten önce başlayıp, ama yine ilk önce dışarıda kalan Almanya ve

onun hakkını savaş ganimeti olarak kapan ama sonra bu rafinizasyon işi ile zarar edecek Fransa bile bunları o zaman bilememişti. Gulbenkyan ise bu işe yatırdığı enerji ve zaman karşılığı hala almakta

olduğu paralar ile çok başarılı olmuş ve yeni bir kapitalist akım yaratmıştır.

Antlaşmayı İngiltere ve TPC kabul ettiğine göre ve TPC'nin kuruluş amacı, Türkiye'nin müzakerelerdeki tezine de esas olan, Osmanlı Devleti'nden aldığı imtiyaz, sadece Musul-Kerkük için değil, tüm Irak ve "Kırmızı Hat Antlaşması" kapsamındaki tüm Arap yarımadası ülkeleri içinde bile geçerli olduğundan, hukuki olarak bu haklar Irak dışında bile zamanı geldiğinde aranabilir. Çıkan petrolde hakkı olduğu halde, maalesef Türkiye devleti, 1928 yılında Amerikan şirketlerinin de katılımı ile son şekli verilen "Kırmızı Hat Antlaşması" için imza masasına oturamamıştır. Bu da konudaki zayıf noktalarımızdandır. Belki bunun sebebi o zamanlarda ağırlığı yeni artan Amerika ve Başkan Wilson için Türkiye'nin henüz pek revaçta olmamasıdır. Bunları, uygulanmaya konmayan Sevr Antlaşması zamanında zaten belli etmişlerdi.

Bu imtiyaz ile mesela Gulbenkyan'a ait Partex firması, hala Abu Dabi ve Umman'dan "royalty" paraları almaktadır. Bunlar şu anda bir hukuk sorunu yaratmak için değil, ileride olabilecek gelişmelerde, mesela Partex firmasının Irak için tekrar ortaya çıkması halinde de gerekebilir. 1986 yılında Saddam'ın ricası ve Turgut Özal'ın onayı¹⁶⁰ ile Türkiye Irak'tan alacaklarını defterlerden silmiş, ama 1991 yılsonu itibarı ile yıllık bilânço raporunda Partex firması bu hisseleri hala, bir değer vermeden, "varlık" olarak göstermektedir. Lizbon'da olan Gulbenkyan Vakfı, elindeki sanat eserleri katılmadan değerini 2,5 milyar Euro olarak, petrol firması Partex için de yarım milyar dolar değer göstermektedir.¹⁶¹

1.3. Kültürel Açıdan Önemi

¹⁶⁰ Bila, **a.g.m.**

<http://www.milliyet.com.tr/2003/01/07/yazar/bila.html>

¹⁶¹ Boğut, **a.g.m.**, s.9

“Irak Türkleri”, “Türkmen” olarak bilinirler. Ancak gelmiş geçmiş bütün Irak yönetimleri, Türk ya da Türkmen olarak adlandırılan Kerkük Türklerine sadece politik kaygılarından dolayı Türkmen demekten ısrarla kaçınmışlardır.¹⁶²

Türkmenler, Oğuz boyuna mensuptur. İslam dinini kabul ettikten sonra, Türkmen diye adlandırılmışlardır. Türkmenler olarak nitelendirilen Kerkük Türklerinin kökeni Selçuklu fütihatı sıralarını müteakip Anadolu ve Irak’a yerleşen, daha sonraları Irak’ı vatan olarak benimseyen Türk boylarına dayanmaktadır.

Bugün Irak nüfusunu %14’ünü Türkler teşkil etmektedir. Irak Türkleri, Irak’ın kuzey batısından güney doğuya doğru uzanan ve Araplarla kürkler arasındaki bölgede yaşarlar. Musul şehrinin sınırları barısında Telaffer ilçesi ve civarındaki köylerden başlayarak doğuya doğru Musul karşısında ve Dicle nehrinin doğusunda Yunus Peygamber, Erbil, Altınköprü, Kerkük, Tazehurmatı, Kifri Karatepe ve Himrin dağlarını bırakarak, Kızılabat yeralmaktadır. Buradan güney doğuya Hanakın, Mendeli, Bedre ve güneyde Şahraban’da sona erer.

Bağdat’da yaşayan Türkmenler’in yerleşimlerini iki ayrı bölge olarak ayırmakta fayda vardır, bu bölgeler ise; Sünni Meshebinde olan Türkmenler Azamiye ve Ragibehatun semtlerinde yoğunlukla yaşadıkları görünür. Bağdat’ın Kazımiye kısmında Şi Meshebinde olanlar yaşamaktadırlar, daha güneyde ki şehirlerde de Kerbela, Necef, Küfa’da yaşayan Şi Meshebine bağlı İran Azerbaycan’dan hicret etmiş Türkler’de mevcuttur.

Irak’ta bulunan Türklerin nüfusuna bakıldığında 4 milyon civarına olan toplum Sünniler ağırlıkta olsada Şi Meshebinde olanlarda küçümsenemeyecek rakamlarda değiller, sevindirici hadise pek çok aileler arasındaki bağ meshepcilik yerine milliyetçilik esas ön planda tutularak evlilikler gerçekleştirmiştir. Ayrıca Kerkük’ün kalesinde oturan Türkmen Hıristiyanlarda mevcuttur.¹⁶³

¹⁶² Ersal Yavi, **Hedefteki Adam Saddam**, Yazıcı Yay. , İzmir 2002, s. 506

¹⁶³ Güçlü Demirci, **Irak Türkleri ve Kuzey Irak**, Sogev Yay., Ankara 2003, s.123

Kürtlermiş guruplardan en büyüğü Kakeyiler bunlar Türkiye'deki alevi gurubun aynıdır. Bunların Dede sıfatını taşıyan bazı kişileri Türk olduklarını kabul ediyorlar hatta evde Türkçe konuşmaya devam ediyorlar.

Türkmenler'in nüfusu devletin asimilasyon politikası doğrultusunda hem gizli tutulmuş hem de gerçeği yansıtmamaktadır. Türkler Bağdat'ta sayı bakımından Araplardan sonra ikinci büyük topluluğu oluşturmaktadırlar. Irak'taki ırkçı BAAS iktidarları, yaptıkları bütün genel nüfus sayımlarında, Türklerin gerçek nüfusunu hep saklamıştır. Türklerin yoğun nüfus artışından çekinmişler, sürekli, Irak toprakları içerisinde bir uçtan bir uca sürerek göçe zorlamışlardır. Baskılarla, asıl yerleşim topraklarında uzaklaştırılmış böylece asimile edilmeye çalışılmıştır. Bugün Türklerin nüfusu 3 milyonun üzerindedir.

1055'ten 1918'e kadar Kerkük Türkleri Irak'ın efendisi idi. Kerkük, Erbil, Hanikin, Telafer ve diğer Türk şehirleri ve Musul'da aynı tarihin sonucu olarak, dört yüz yılı Osmanlı'dan olmak üzere 863 yıllık Türk toprağı idi. Fakat bu mübarek topraklar 1925-26'larda İngiltere ve onu güdümündeki milletler cemiyeti tarafından Türkiye'den kopartıldı. Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alan Musul vilayeti bin bir oyunla İngiliz himayesindeki Irak'a verildi. 1927 yılında İngiliz vesayeti altında Irak'ta krallık dönemi sonun başlangıcı idi. Irak Türkleri ilk defa 4 Mayıs 1924(Nasturi ve Gavurbağı Katliamı) tarihinde bir katliam yaşadı. Bunu 1939,1941,1946 ve 1959-1980 kırımları zulümleri ve katliamları takip etti.

“Kerkük, Kürtlerin şehridir” diyen Marksist ve milliyetçi Kürtçülerin aksine Irak kökenli, bölgeyi çok iyi tanıyan bir Arap yazarı olup, halen ABD-'de yaşayan Abdülkadir Fehit el-Şemerî'nin, *“Kerkük Türkmenlerin kutsal toprağıdır. Kâbesidir”* sözleri, bir gerçeğin, hakikatin teslimidir. Yıllarca ırkçı Arap ve Kürtçülerin zulümlerine uğrayan Kerkük Türkleri'nin uğramış olduğu büyük acı ve zulümlerin bir Arap'ın kaleminden dile getirilmesi tarihe ışık tutmaktadır. İşte, namus ve haysiyet sahibi Arap yazarın, Kerkük'le ilgili yazdıkları;

“Ey Türkmenler, Kerkük sizin kabenizdir. Kâbenizi kötülerden ve kirlenenlerden koruyun kalbinizi sevginizi toprağına zorla yerleşmek isteyenlere değil sizlere sevgi ile

yaklaşanlara açın. Ey Türkmenler, ezelden beri yanan meşalenizin (Babagürdür'ü kastediyor olmalı) sonsuza kadar yaşamasını, sizlerde kalmasını dilerim. Şehit "Memet"ler bir gün kalkacak, tarihinizi, kaleniz çevresinde dolaşarak bilmeyenlere anlatacaktır. Ey Türkmenler sizler bu haksızlıklar, zulümler, zorunlu göçler, işkenceler karşısında ne kadar sabırlısınız, toprağınza bağlısınız. İnşallah kısa bir süre sonra bunların hepsi biter, Kerkük'ten göç ettirilenler kendi topraklarına döner... bin kere selam olsun sizlere, bin kere selam olsun Türkmenler'in Kâbesi Kerkük'e, bin kere selam olsun Türk'ün yurdu, mukaddes toprağı ve Kâbesi Kerkük'e."¹⁶⁴

1958 darbesinden sonra işbaşına gelen askerî yönetimler, Irak nüfusu içerisinde hatırı sayılır bir yere sahip olan Türk nüfusunu Türkiye'nin Irak üzerinde etkinliğini artıracak tehlikeli bir unsur olarak gördükleri için petrol bölgelerinin üzerinde oturan Türklere karşı yoğun, sistemli ve acımasız bir asimilasyon ve sindirme politikası yürüttüler. 1958'den günümüze kadar uzanan zaman diliminde binlerce Türk aydını idam edildi veya Irak zindanlarını boyladılar. 1991 Körfez Savaşı'ndan sonra Birleşmiş Milletler kararıyla 32 ile 34'üncü paraleller arasında kalan Irak toprakları korumaya alınırken temel matematik kuralları hiçe sayılarak 34'üncü paralel bir doğru olmaktan çıkarıldı ve zikzaklar çizen bir eğriye dönüştürüldü. Böylece sayıları 3 milyona ulaştığı söylenen Irak Türklerinin % 90'ı koruma sahasının dışına atılmış oldu. Bu garip uygulamanın tek nedeni, Türkiye'yi petrol bölgesinden uzak tutmak idi. Kuzey Irak olarak adlandırılan bölgenin Irak hükümetinin denetiminin dışına çıkarılması, Türkiye açısından çok büyük sorunları da beraberinde getirdi. Bölgedeki otorite boşluğundan yararlanan bölücü PKK militanları Kuzey Irak'ı üst olarak kullanmaya başlayınca Türk topraklarında yaşanan terörist eylemlerde de hızlı bir artış gözlemlendi. 1999 yılına kadar geçen sürede 30 bin Türk insanı bölücü terörün kurbanı oldu. Türkiye'nin 1991 Körfez Krizinden dolayı uğradığı ekonomik kaybı konusunda 30 ile 85 milyar dolar arasında rakamlar telaffuz edilmektedir. Bunların yanında Saddam yönetimine karşı korumak gerekçesiyle Kuzey Irak'ta yaşayan Kürt kabilelerinin başta ABD ve İngiltere olmak üzere Batılı devletler destekleriyle siyasî, ekonomik ve askerî bakımdan örgütlenmesi, bölgede "fili" bir Kürt devletinin kurulduğu kanısını doğurdu.

¹⁶⁴ Boğut, a.g.m., s.11

2. Musul ve Kerkük Üzerinde Oynanan Oyunlar

Irak'ta ilk petrol, çok sonraları, 15 Ekim 1927 yılında günde 95,000 varil petrol akıtan Baba Gurgur kuyusu ile çıkmış olmasına rağmen, bu petrol ise daha önce İran'da girişen İngilizler, biraz deneme-yanılma, biraz da ilgisi olacak tüm partilere değişik imtiyazlar tanıma yöntemi ile varlarını yoklarını Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru bu işe yatırdılar. Bu sayede petrol işine ellerini attılar ama bu arada Osmanlı Devleti'nin topraklarında, bir sürü Arap devletleri ve bir de İsrail Devleti doğmuş oldu.

Savaş sonlarına doğru, İngiltere Harp Kabinesi Sekreteri Sir Maurice Hankey, Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'a yazdığı bir mektupta, petrolün İngiltere için "birinci derecede önemli" olduğunu, ne olursa olsun Mezopotamya'da ki tabii kaynakların mutlaka kendilerinin olması gerektiğini yazmış¹⁶⁵ ve bunun üzerine de İngiliz ordusu Bağdat üzerine yürümüştür.

Yenidünya ekonomik düzeni için savaş sonrası politik ortamını hazırlamak amacı ile İngiltere önce 1915'te Mc Mahon-Mekke Emiri Hüseyin mektuplaşmasıyla bir Arap devleti kurma niyetini Filistin'i de içine katarak açıkladı. 1916'da Musul bölgesini gizli "Sykes-Picot Anlaşması" ile Fransa'ya verilmişken, (görünürde Osmanlı topraklarında bir Arap devleti ve İngiliz, Fransız sömürge alanları kurmak için), 1917'de Balfour mektubu ile Filistin topraklarında İsrail devleti kurulması niyetini açıklamış¹⁶⁶, sonradan 1922 San Remo Antlaşması ile görünürde yine Filistin'de İsrail devletleri kurulması yazılırken, Musul bölgesini aniden kendi nüfuz bölgesine katarak, ince bir ayar yapmıştır. Ankara Hükümeti'nin mütareke imzalandıktan sonraki günlerde, yine ani bir askeri harekât¹⁶⁷ yaparak, son anda Musul bölgesini o zamanki sahibi Ankara Devleti'nden kapmıştı.

¹⁶⁵ Boğut, **a.g.m.**, s.12

¹⁶⁶ Boğut, **a.g.m.**, s.13

¹⁶⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **I.Dünya Savaşı'nda Irak'ın İngilizler Tarafından İşgali**, Ankara 1993, s.34

Petrol ile ilgili durumları o zamanlar İngiltere Devleti bildiği gibi Ankara Hükümeti de biliyor, hem Lozan görüşmelerinde, hem de sonraki müzakerelerde, bu bölgedeki haklarının geri alınması için gayrette bulunuyordu. Rahatsızlık konusu olacak şey, o zamanki Türk Hükümetini, Ankara Antlaşması ile böyle bir hak kazandığı için takdir edersek, bunca yıldır Türkiye'yi idare eden bunca hükümet, bütçelerine bu kaynağı gösterdiği halde niye bir protesto veya mahkeme davası ile bu haklarını tescil ettirmemişlerdir. Irak devletinden her sene için üretim, faaliyet, royalty için bilgi talep edilebilir, paralar gelmeyince, mesela TPC antlaşmalarında gösterilen yerlerde dava açılabilir. Bu antlaşmalardan doğan haklar itibarı ile Türkiye'nin muhatabı "TPC" değil, antlaşmayı karşılıklı imzaladığı Irak Devleti'dir.

İlerdeki politik sorunları ilk görenlerden biri, bu işleri oralarda ilk başlatan kişi, E. T. Lawrence olmuştur. Ortadoğu'nun petrol düzeni mimarı Gulbenkyan ise, politik düzen mimarlığını, kendine özel ideolojisi ile Hicaz'da, Emir Hüseyin ile Arap'ları Osmanlı devletine karşı ayaklandıran ünlü gizli İngiliz casusu E. T. Lawrence'dır. Lawrence, 22 Ağustos 1920 yılında, yani harpten hemen sonra, daha TPC, Ankara Antlaşmaları imzalanmadan, bu ileriye dönük görüşlerini "The Times" gazetesinde, bir yazı ile İngiliz halkına açıklamış ve İngiltere hükümetini sert bir şekilde yermiştir. İngiltere'nin daha o zamanlar, Osmanlı Devleti'nin zulmünden kurtarmak sebebiyle girdiği bu bölgeye, şiddet ve adaletsizliği ile başarısızlık içine düştüğünü, ölen bir milyon insan, harcanan bin milyon sterlin ile bölgeyi adaletli bir şekilde kontrol edemediğini hatta eski Osmanlı sisteminden bile çok başarısız olduklarını ve böylece ilerdeki seksen senenin Ortadoğu sorunları hakkındaki kehanetini o zamandan vermiştir.¹⁶⁸

Birinci Dünya Savaşı ile dünya ekonomik düzeni, kömür yerine petrolün enerji kaynağı olduğu yeni bir politik sistem yaratmak için, Osmanlı topraklarında, Gulbenkyan'ın cebindeki kırmızı kalem ile çizdiği bir harita üzerinde kararlaştırılmış, başlangıcında Alman-İngiliz menfaat birliği, savaş sonunda yenik Almanya yerine Fransa'ya ilaveten

¹⁶⁸ Boğut, **a.g.m.** , s.13

Musevi Marcus Samuel'in Hollanda-İngiliz firması Shell Oil ve "şeffaflık, açık kapı" bahanesi ile bu işe son anda ortak olan Rockefeller'in torunlarının Amerikan şirketleri ile bir ekonomik enerji düzeni kurulmuş, daha sonra Almanların bir kere daha kismetlerini deneyecekleri İkinci Dünya Savaşı'nı geçirmiştir. Ama bu olaylardan nerdeyse bir asır geçmiş olmasına rağmen Ortadoğu, dünyanın en büyük sorun merkezi olmuş, kurulan İsrail Devleti ile Arap devletleri ve bunlara ilaveten İran ile terörizm bin sene önce Selçuk Türklerine karşı icat eden Hasan Sabbah'ın intihar fedaileri teknikleri İle akıllara gelmeyecek şekilde ilerletmiştir.

Günümüz dünyasında ise çok uluslu sermayeler arasındaki rekabet, Irak savaşı bahanesiyle de ortaya çıkmıştır ki daha çok enerji bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurma ve ileri teknoloji atılımları yaratma üzerinedir. Çünkü enerji, üretim sürecinin can damarını oluşturmaktadır.

Henüz güneş enerjisini depolama ve bu enerjiden yeterince yararlanmak için gerekli teknolojilerin geliştirilememiş olması, yüksek enerji yaratan soğuk füzyon çalışmalarının maliyetli ve tamamlanmamış çalışmalar olması, kömür, petrol, doğal gaz ve bor gibi tükenbilir enerjileri daha da önemli kılmaktadır. Nitekim British Petroleum'un (BP) her yıl geleneksel olarak yayınladığı 'Gözden Geçirilmiş İstatistiksel Dünya Enerji Yıllığı 2004'de küresel düzeyde yükselen petrol fiyatlarına rağmen, petrol talebinin 2003 yılında güçlü bir artış gösterdiğini ortaya koymaktadır.¹⁶⁹

AB oluşumunun hedeflerinden biri Avrupa'daki devletlerin gönüllü olarak bağımsızlıklarını bir üst siyasi oluşuma devretmesi, yani, Avrupa Birleşik Devletlerini kurma projesidir. Diğerisi ise, ABD'ye rakip bir ekonomik, politik ve toplumsal yapı oluşturarak, sermaye birikimini hızlandıracak güçlü endüstriler kurmaktır. Geçen elli yılda AB hedeflerinde ciddi adımlar atmış ve ABD'nin sanayileriyle rekabet edebilecek düzeyde endüstri kolları kurmada önemli ölçüde başarılı olmuştur. Bu bağlamda enerji kaynaklarına

¹⁶⁹ Metin ALTIÖK, "Uluslararası Sermayenin Krizi, Hegemonya Savaşları Ve Türkiye", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, s.12, www.e-sosder.com

hâkim olarak, karşıt sermaye alanlarının can damarını elinde tutmak, ABD ile Avrupa Birliği (AB) arasındaki hegemonya mücadelesinde önemli yer tutmaktadır. Nitekim AB'nin en güçlü iki devletinin Almanya ve Fransa'nın ABD'nin Irak'a saldırısına onay vermemesi bunu daha da anlaşılır kılmaktadır. Dolayısıyla ABD'nin 11 Eylül olayını izleyen dönemde yürüttüğü "ebedi adalet" politikasının özünde, enerji alanları üzerinde mutlak denetim sağlayarak, nakliye yollarını güvence altına alma, Hazar ve Basra enerji havzalarını kontrol ederek, kapitalist dünyada AB ve diğer oluşumlar (Avrasya, Şanghay Beşlisi vb.) karşısında zayıflayan hegemonyasını güçlendirmek ve pekiştirmek olduğu da çok açık biçimde gözlenmektedir.

Silah sanayine talebin düşmesi, tekel konumunda olan silah sanayinin kâr hadlerini düşüreceği gibi, teknolojik gelişmeyi takip edemeyecek noktaya getirecektir. Bu da insansız savaş uçakları teknolojisi, daha iyi donanımlı uçak gemileri teknolojileri, toprağı delen güdümlü bombalar, yıldız savaşları vb. projeleriyle övünen ABD gibi dünyanın süper gücü olmaya soyunan devletlerin işine gelmeyecektir. Çünkü savaş sanayisi ürünlerinin, bazı istisnalar dışında tek alıcısı devletlerdir. Bu yüzden silah sanayini canlı tutmak için tek alıcı olan devlet ya da devletler savaş kararlarını çok kolaylıkla alabilir ve uygulayabilirler. Özellikle varlığını siyasi ve ekonomik hegemonya üzerine inşa etmeye çalışan ülkeler, sermaye birikim sürecinin kesintisiz sürmesini sağlamak ve hegemonyalarını kaybetmemek için saldırganlık dürtülerini daima harekete geçirecek konumda tutmak zorunluluğu hissedeceklerdir. Nitekim 11 Eylül saldırısı sonrasında Irak ve Afganistan'daki terörizmle mücadele kampanyası başlatan ABD'nin yaptığı savaşlar, silah sanayinde talep açısından son yirmi yılın en büyük patlamasını yaşatmış ve tek tüketicisi olan devletlere ileri teknoloji ürünü silah üreten firmaların, soğuk savaş döneminden 10 yıl sonra tekrar altın çağına geri dönmelerine neden olmuştur.¹⁷⁰

Sonuçta ABD'nin bütün uluslararası hukuk kurallarını ve kaidelerini hiçe sayarak ve kendini bütün dünyanın koruyucusu ilan ederek Irak'a saldırması ve akabinde bölgenin

¹⁷⁰ ALTIOK, a.g.m, s.12

İngilizlerle paylaşarak çokuluslu şirketlere ihalelere verilmesi, bu savaşın amacını ortaya koymaktadır.

3. Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Musul'un kaderinde, stratejik önemi yanında bölgede bulunan bol miktardaki petrol rezervleri etkili olmuştur. 20. yüzyılın başlarında Avrupa ve Amerikan emperyalizminin ilgi odağı haline gelen Mezopotamya bölgesi için sermaye çevreleri ve bunların yönlendirdiği devletlerarasında kıyasıya süren bir mücadele başlamıştır. Bu mücadelede, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sonrasında İngiltere ile Almanya karşı karşıya gelirken, savaş sırasında Fransa ve ABD de bu mücadeleye dolaylı olarak katılmışlardır. Uluslararası bir sorun haline gelen Musul'a sahip olma mücadelesinde, İngiltere bölgede elde ettiği askeri avantajlarını kullanarak diğer devletlere karşı üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Ayrıca İngiltere sorunu kendi lehine çözümlenmeye çalışırken bölgenin petrolü ile ilgilenen büyük sermaye çevrelerine petrolden pay vermek suretiyle karşısına çıkan birçok engeli de aşmasını bilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı öncelerinde, Osmanlı-Amerika ilişkileri ilk Büyükelçi Ahmet Rüstem Bey'in, 8 Eylül 1914 günü "Evening Star" gazetesinde yayınladığı ve o zaman Amerika'da ki Ermeni propagandası ile hakim olan görüşlere muhalefet olan olaylı yazısı, biraz da Amerika'ya Kızılderili ve Filipinler konularını kötü şekilde ima ettiği için, Eylül-Ekim 1914 arasında, gerek Amerikan Dışişleri Bakanı Lensing ve gerekse Başkan Wilson ile hararetli, büyük bir tartışmaya girmesine, Amerika ile karşılıklı çekilen notalar sonunda,

27 Eylül 1914' de devrin Başbakanı, Gulbenkyan ile % 20 hisse konusunda söz ile anlaşan Sait Halim Paşa'ya, bu ülkeyi terk etme haberini vermesiyle kesilmiştir. Savaş sırasında İstanbul'da Amerikan Elçiliği yapan Henry Morgenthau bu propaganda haberlerini körüklemiş ve Başkan Wilson, bilindiği gibi büyük bir Türk düşmanı kesilmiş,¹⁷¹ Sevr Antlaşması ile Türkiye üzerindeki niyetlerini ortaya çıkarmıştır

1920'lerde Lawrence'in fark ettiği hata, o zamanlardaki meşru görüş, yani Avrupa ve Arap ülkelerini "çağ dışı Osmanlı idaresinden kurtarma", onlara Batı değerlerinde insan hakları, medeniyet nimetleri getirmek için Osmanlı'ya karşı birleşme, savaşma idi. Bu görüş, başını Lawrence'in çektiği casusluk hareketleri ile Hicaz'da başlamış, Bağdat'ta biten savaş ile başarılı olmuş, ama hemen daha o zamanda Lawrence'in fark ettiği gibi, yeni İngiliz idaresi hiçte Osmanlı idaresinden iyi olamamış, hatta Osmanlı'yı aratmış, haksızlık, rüşvet, dolandırıcılık ve şiddet bu bölgeye sanki hiç çıkamayacak şekilde girmiştir. Düşmanlık, ülkelerin kendi içinde, birbirlerine karşı, Türkiye'ye karşı ve dünyaya karşı gelişmiştir. Bu arada hâkimiyet, imparatorluklardan milli devletlere geçmiş, İngiltere'nin yerini, ideoloji devriminin lideri Amerika almıştır. Bununla beraber Huntington kararını vermiş, yenedünya platformu için medeniyetler savaşı olacağını bundan on sene kadar önce ilan etmiştir. Bu sefer kehanet savaştan hemen sonra değil ondan on sene önce ortaya çıktı. Şimdi benzer bir durum, bu Ortadoğu bölgesinin şiddet ve yeni unsuru "kitle öldürücü silahları" ile Irak'ta gündeme geldi

Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına, Irak'ın Türkiye'den ayrılmasına sebep olan Lawrence savaştan hemen sonra durumu kavrayıp 1920 yılında kehanetini yapmış ve haklı çıkmıştır. Şimdiki savaştan ise, 10 sene önce, 1993 yılında, modern devrin en meşhur filozoflarından Huntington kehanetini yapmış, bilhassa medeniyetlerin arasındaki Türkiye'nin de dahil olduğu blok için geleceğin çekişme ve savaş bölgesi olacağını ilan etmiştir.

¹⁷¹ Bilal Şimşir, **Ambassador Ahmet Rüstem Bey** Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1998, s.14

Savaş sonrası Afganistan' in yeniden yapılanmasında maalesef tabii kaynaklar bir değer tutmadığından ve gelişmeyi finans edecek, ülkenin afyon, eroin gibi ürünleri de pek hukuki olmadığından Afganistan için bu durum çok daha zor. Ama Irak için durum böyle değildir. Irak, tabii kaynakları çok iyi bilinen, incelenmiş, hidrokarbon rezervleri en azından 120 milyar varil olan yüksek potansiyelli bir ülkedir.

Anadolu'da emperyalizme karşı verilen milli bağımsızlık mücadelesinin bir benzeri de Musul bölgesinde yaşayan ve kendilerini Türk vatandaşı olarak gören yöre halkı tarafından İngilizlere karşı verilmiştir. Musul'da başlayan bağımsızlık mücadelesi içinde bulunan tüm olumsuz şartlara rağmen Ankara Hükümeti tarafından desteklenmiştir. Anadolu topraklarının düşman işgalinden kurtarılmasını müteakiben Türkiye Musul'u kurtarmak amacıyla bir askeri harekâtın hazırlıklarına girişmiştir. Ancak, Lozan'da görüşmelerin kesilme tehlikesinin belirmesi ve savaşın yeniden başlama ihtimalinin ortaya çıkması üzerine planlanan askeri harekât yapılamamıştır.

Musul sorunu Lozan'da gündeme geldiğinde Türkiye sorunun İngiltere ile Türkiye arasında ikili görüşmelerle çözümlenmesi fikrini ortaya atarak karşısındaki rakip sayısını azaltmayı düşünmüştür. Bundan sonra iki devlet arasında 5 Haziran 1926 tarihine kadar devam edecek bir diplomasi savaşı başlamıştır. Lozan'da çözümlenemeyen Musul sorununun ikili görüşmelerde tarafların görüşlerinde ısrarı üzerine Milletler Cemiyeti'ne götürülmesi İngiltere'nin kozlarını kuvvetlendirmiştir. Nitekim Cemiyetin oluşturduğu İnceleme komisyonunun raporu Musul'u hukuken İngilizlere bırakmıştır. Bu rapor çerçevesinde Milletler Cemiyeti de Musul'u İngiltere'nin 25 yıl süreli mandaterliği kabulü şartıyla Irak'a bırakmıştır. Bu karara rağmen bölge üzerindeki iddiasını sürdüren Türkiye Şeyh Sait ayaklanması ile Musul üzerindeki hak iddiasını dayandırdığı tezin zayıfladığını anlayınca İngilizlerle anlaşma yolunu tercih etmiştir.

1932'de İngiltere'nin mandaterliğinin sona ermesi ve Irak'ın bağımsız bir devlet olması üzerine Türkiye, Musul petrolü üzerindeki haklarını korumak için Irak ile bir protokol imzalar. Varılan anlaşmaya göre Irak devleti, Musul petrol gelirlerinin % 10'unu Türkiye'ye ödemeye devam edecektir. İngiltere resmen Irak'tan çekilmiştir, ama fiilen ülke

petrolünün önemi dolayısıyla ülkedeki faaliyetleri ve etkinliği her geçen gün daha da artmıştır. Irak'ta 1937 ile 1941 yılları arasında peş peşe tam yedi darbe olayı yaşanır. Kralları, Başbakanları, Genelkurmay Başkanlarını ve üst düzey yöneticileri hedef alan suikastlar gerçekleştirilir. Bu istikrarsız dönemde Türkiye, Musul petrollerinden hissesine düşen % 10 payı doğru dürüst alamaz. 1952 yılında taraflar arasında Irak'ta yapılan görüşmelerde Türkiye, petrolden alacağı pay karşılığı olarak 100 milyon İngiliz lirası alacağı olduğunu ileri sürmüştür. Bu alacağın tahsili hususunda bugüne kadar özel bir çalışma yapılmamakla birlikte eldeki bilgilere göre Türkiye, alacağını, tahsil edememiştir. 1958'de yapılan darbe sonucunda Kral Faysal, ailesi ve üst düzey yöneticilerin yataklarında parçalanması ve yönetimin el değiştirmesinden sonra Türkiye'nin petrol alacağı bir daha gündeme getirilmemiştir.

Ortadoğu bölgesinde yaşanan her problemin Türkiye'nin merkezinde olduğu bir tarihî arka planı var. Irak'taki gelişmeler, tarihi bağların bugüne taşıdığı kaygılar yüzünden Türkiye'yi yakından ilgilendiriyor. Kuzey Irak'ta yeni siyasî oluşumlar ve her türlü bölünmenin doğuracağı tehlikeler Türkiye'nin kaygılarını artırıyor. Ülkemiz bu kaygıları duymakta haksız da değil. ABD'nin Irak'a müdahale gerekçesinin, ileri sürüldüğü gibi Saddam'ın elinde bulunduğu söylenen kitle imha silahlarının imha edilmesi değil, dünyanın en zengin ve kaliteli petrolüne sahip Irak topraklarının kontrolünü ele geçirmek olduğu artık tamamen biliniyor. Amerikan yönetiminin 110 ile 122 milyar varil olduğu tahmin edilen zengin Irak petrol rezervlerine sahip olma hususunda çok kararlı olduğu da gözleniyor.

Kuzey Irak'ta bağımsız Kürt devletinin kurulması, Türkiye için hiç arzu edilmeyecek bir gelişme olacaktır. Bu tehlikeyi önlemenin yolu, Irak'ın kaderi belirlenirken Türkiye'nin söz sahibi olmasıdır. Masaya oturtulduğunda Türkiye, Irak petrollerinden alamadığı yasal hakkı olan petrol payını ve nüfusları 3 milyonu bulan Irak Türklerinin siyasal, sosyal ve kültürel haklarını birer argüman olarak kullanabilir. Irak Türklerinin güçlü bir grup olarak bir takım haklara sahip olması, bölgeden Türkiye'ye yönelecek her türlü tehlikeyi önlemede önemli bir koz olacaktır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği gibi "savaş zarurî olmadıkça bir cinayettir." Ancak görünen o ki, Irak'ta yaşanan savaş, Türkiye'nin hayatî çıkarlarını tehdit etmektedir. Bundan dolayıdır ki Irak'ın sosyal ve siyasi yapısına Türkiye'nin müdahalesi kaçınılmazdır.

Evet, İkinci Dünya Savaşı sonucu yeniden yapılanmalarda Japonya ve Almanya'da kültür ve eğitim avantajları vardı ama kazanılması oldukça kolay olan bu petrol parası yoktu. Irak'ta ki mevcut idare neslinden ümit olmasa bile, bunlar emekli edilip, hayatlarının sonuna kadar rahat yaşamaları sağlanırken; yeni nesiller, bu paralar ile eğitilip, meslek sahibi yapılabilir, ülkelerine ve bölgelerinin daha iyi yapılanmasında yardımcı olabilirler. Özgürce, eski ve yeni fikirler ile eğitilmiş yeni beyinler, düşünceler alternatifler yaratıp, birbiriyle tartışarak, doğruyu bulmaya, asırlar boyunca olamayan düşünce, dini ve sosyal devrimleri bile gerçekleştirebilirler. Böylelikle çıktığı her ülkenin başına şimdiye kadar büyük dertler açmış olan ve yazımızın konusu olan kara petrol, bu sefer ömrünün sonuna geldiğinde Huntington'a inat, dünyaya büyük bir aydınlık getirmiş olur.

Sonuç olarak, tarihin böyle bir dönüm noktasında, Türkiye'nin eline, eski Osmanlı topraklarında, 1920'lerde olmayan fırsatlar, bu sefer 2000'lerde daha fazlasıyla geçmiş, Huntington'a bir kere daha inat, bu tarihi adaletsizliği, iyiye doğru değiştirmek için görev düşmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

Altundağ, Şinasi, “Tolunlular”, **İA**, c. XII/I, M.E.B., İstanbul 1974

Altıok, Metin, “Uluslararası Sermayenin Krizi, Hegemonya Savaşları ve Türkiye”,
Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, www. e-sosder.com

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1984

Asım, Necip, “**Musul ve Havalisinde Türkler**”, Anadolu c.I/4, İstanbul 1970

Atatürk, M Kemal, **Nutuk**, c. I-III Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1981

Aydın, Mesut, **Türkiye ve Irak Hududu Meselesi**, Asam Yayınları, Ankara 2001

Banguoğlu, Tahsin, “Mili Misak ve Lozan”, **Türk Edebiyatı**, İstanbul 1987

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye, nr. 6/42, 31.10.1338 (1922).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye, nr. 6/42, 28. Teşrin- i Evvel.1338 (1922).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO), Harbiye Gelen nr: 346095.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara 1973

Bila, Fikret, “**Musul-Kerkük'te Hakkımız Var mı**”, **Milliyet**, 7 Ocak 2003
<http://www.milliyet.com.tr/2003/01/07/yazar/bila.html>

Boğut, Şükrü, “Musul Petrolleri ve Lawrence ile Huntington Arasında Bir Petropolik” ,**Stradigma e-dergi**, Mart 2003

<http://www.stradigma.com/index.php?sayfa=makale&no=90>

Bostan, İris, “Zor Sancağı'nın imar ve Islahı ile Alakalı Üç Layıha”, **Osmanlı Araştırmaları**, (Ayrı Basım) İstanbul 1986

Cavad, Mustafa, **Delil Harita Bağdat el-Mufassal**, Bağdat 1958

Cemalettin Taşkiran, “Atatürk ve Misak-ı Milliye Ait Bir Belge”, **Yeni Türkiye** (Cumhuriyetin 75 inci Yılı Armağanı), Eylül-Aralık 1998, Sy: 23-24, c.II

Cemil, M., “**Lozan**”, Ahmet İhsan matbaası, İstanbul 1933

Danişmend, İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c. II, Türkiye Yayın Evi, İstanbul 1972

Darkot, Besim, “Musul”, **İA**, c. VIII, MEB., İstanbul 1960

Demirci, Fazıl, **Irak Türklerinin Dünü-Bugünü**, Ankara 1991

Demirci, Güçlü, **Irak Türkleri ve Kuzey Irak**, Ankara 2003

Düstur, III. Tertip, c. 19, Başvekâlet Matb., Ankara 1938

Erim, Nihat, “Milletler Arası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye Musul Meselesi”, **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, c. III, Ankara 1946

Ferruh Değirmen, "Musul Petrollerinde Gerçekler", **Cumhuriyet**, 4 Şubat 2003

Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, **Türk İstiklal Harbi**, Güney Cephesi, Ankara 1966

Gönlübol, Mehmet- Sar, Cem, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Ankara

Kafesoğlu, İbrahim, “Atabeylikler”, **Türk Dünyası El Kitabı**, c.I, TKAE, Ankara 1992

Kafesoğlu, İbrahim, “Erbil Atabeyliği” **Türk Dünyası El Kitabı**, c.I, TKAE, Ankara 1992

Karacan, Ali Naci, **Lozan**, Milliyet yayınları, İstanbul 1971

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, c. VI, TTK, Ankara 1962

Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklular”, **Türk Dünyası El Kitabı**, c.I, TKAE, Ankara 1992

Koçsoy, Şevket, **Irak Türkleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991

Melek, Kemal, **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu**, İstanbul 1983

Meray, Seha L., **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler**, c. I, Ankara 1969

Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1985

Mosley, Leonard, **Petrol Savaşı**, (Çev. Halim İnal), İstanbul 1975

Öke, Mim Kemal, **Belgelerle Türk-İngiliz ilişkilerinde Musul ve Kürdistan sorunu 1918–1922**, Ankara 1992

Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, c. I, (Haz: Bekir Sıtkı Baykal), TC. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981

Rasonyi, Laszlo, **Tarihte Türklük**, TKAE Yayını, Ankara 1988

Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım- Birinci Dünya Harbi**, c. II, Nehir Yayınları, İstanbul 1990

Sahir Üzel, “İstiklal Savaşımız Esnasında Kürtlük Cereyanları ve Irak-Revandiz Harekâtı”, **Resmi Vesaike Müstenit Harp Tarihi, (Daktilo Metin)** Genelkurmay ATASEBaşkanlığı Kütüphanesi, İstiklal nr: 215

Sirel, Ziya Arif, “İngilizler Musul’u Nasıl Aldılar”, **Yakın Tarihimiz**, c. I, 1962

Soysal, İsmail, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, c. I, TTK, Ankara 1983

Şenözen, Vasfi, **Osmanoğullarının Varlıkları ve II. Abdülhamitin Emlakı**, TTK, Ankara 1982

Şimşir, Bilal, **Ambassador Ahmet Rüstem Bey** Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1998

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ankara 1975

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıt Cerideleri, Cilt 1, İş Bankası Yay. Ankara 1985

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Musul Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri**,(1525–1919),Ankara 1993

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **I.Dünya Savaşı'nda Irak'ın İngilizler Tarafından İşgali**, Ankara 1993

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi: Osmanlı Devri, Birinci Dünya

Harbinde İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt.X. T.C.Gen. Kur. ATASE Bşk yay. Ankara, 1985

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara 1969

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, TTK, Ankara 1954

Üçok, Bahriye, **İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler**, M.E.B., Ankara 1983

Ünal, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi (1700–1958)**, Emel Yayınları, Ankara 1978

Yakupoglu, Enver, **Irak Türkleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1976

Yavi, Ersal, **Hedefteki Adam Saddam**, Yazıcı Yay., İzmir 2002

Yeşil, Ahmet, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk Teşkilatlı Muhalefet Hareketi:Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**”, Cedit Yayınları, Ankara 2002

Yinanç, M. Halil, **Türkiye Tarihi- Selçuklular Devri**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1944

ABSTRACT

Musul problem is the problem of England that thinks itself the owner of the Musul province's international position. Turkey has agreed to have a peace in Losaine after the agreement and the Ankara agreement has become a one-side temporary way. Musul is important with history and culture for Turkey to grasp the control of Middle Eastern for England after the peace. England did not have problems to press its ideas over Musul when they were not in the authority.

The players in the Middle eastern has changed but Turkey's southern border security is related with the control of Musul-Kerkuk region.

Mosul problem has been created by United Kingdom. They asserts that the UK government is the owner of the Mosul and they can represent mosul in terms of legal point of view in international area. The peace was the first objective of the Turkey in Losaine Conference. Therefore the Turkish government did not focus on Mosul problem in Losaine and both sides agreed on the delay of the solution after the Losaine conference. At the end of the discussions Ankara Agreement has been signed but unfortunately it was just a temporary solution of the problem for the Turkish side.

The Mosul is keeping its importance for Turkey and UK today. The Turkey interests Mosul because of historical and cultural issues. On the other side UK government believes that the Mosul is the key for the control and the management of the gasoline potentiality of the middle-east territory. In fact the British government established indirect management systems successfully during the period when they were out of the direct management of the Mosul.

Briefly the global players have been changed or they changed their roles in the area in near history. In any case the security of the Turkey's southern border is strongly related with the answer of that crucial question "Who manage the territory ?"

**YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU**

Tez No:

Konu:

Üniv.Kodu:

Not: Bu bölüm merkezimiz tarafından doldurulacaktır.

Tezin yazarının

Soyadı: TEKER

Adı:MURAT FATİH

Tezin Türkçe adı:MUSUL-KERKÜK MESELESİ VE TÜRKİYE’NİN GÜNEY SINIRLARI GÜVENLİĞİ

Tezin Yabancı adı:THE MATTER IN MUSUL-KERKUK AND TURKEY’S SOUTHERN BORDERS SECURITY

Tezin yapıldığı

Üniversite: CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ **Enstitü:** SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ **Yılı:**2007

Diğer kuruluşlar:

Tezin Türü: 1- Yüksek Lisans

Dili:TÜRKÇE

Sayfa sayısı:100

Referans sayısı:

Tez Danışmanlarının

Ünvanı: Yrd.Doç.Dr.

Adı:Ahmet

Soyadı:Yeşil

Ünvanı:

Adı:

Soyadı:

Türkçe anahtar kelimeler:

İngilizce anahtar kelimeler:

1-MUSUL-KERKÜK MESELESİ

2-SINIR GÜVENLİĞİ

3- ANKARA ATLAŞMASI

4-MUSUL VİLAYETİ

1-MATTER BETWEEN MUSUL-KERKÜK

2-SECURITY OF BORDERS

3-ANKARA AGREEMENT TURKEY

4-MUSUL PROVINCE

Tarih: HAZİRAN 2007

İmza :

ÖZET

Musul Sorunu, Musul vilayetinin uluslararası hukuku belirleme hakkını kendinde gören İngiltere'nin yarattığı bir sorundur. Lozan'da önceliği barış olan Türkiye'nin sorunun antlaşma sonrasına ertelenmesine razı olmuş, bir uzlaşma antlaşması olması beklenen Ankara Antlaşması ancak sorunun tek taraflı geçici çözümünü getirmiştir.

Musul, Türkiye için tarih ve kültür, İngiltere için Ortadoğu petrollerini kontrol altında tutma açısından önemli olması, barış sonrasında da Musul'un önemini korumaktadır. İngiltere Musul üzerinde bizzat yönetimde olmadığı zaman da politikalarını sürdürebilecek kukla yönetimler oluşturmakta güçlük çekmemiştir.

Ortadoğu üzerinde politika geliştiren global oyuncular zaman içinde yer değiştirmiş, yeni rollere bürünmüş olsalar bile dünden günümüze Türkiye'nin güney sınırlarının güvenliği Musul-Kerkük 'ün kimin kontrolünde olduğuna bağlıdır.